

А.ЧАЙКОВСЬКИЙ.

ПЕРД ЗРИВОМ

Вп: I79

АНДРІЙ ЧАЙКОВСЬКИЙ

ПЕРЕД ЗРИВОМ

ІСТОРИЧНА ПОВІСТЬ

З ПЕРЕДМОВОЮ
ГР. М. ЛУЖНИЦЬКОГО
2-ге видання

УКРАЇНСЬКЕ ВИДАВНИЦТВО "ГОВЕРЛЯ"
НЮ ЙОРК - ЗДА

1962

Обгортка рисунку Ельварда Козака

АНДРІЙ ЧАЙКОВСЬКИЙ

ВІД ВИДАВНИЦТВА

Перше видання цієї історичної повісті з'явилося було 1937 р. у Львові, як ч. 55. "Української Бібліотеки" в Видавництві Івана Тиктора.

Наше, друге видання, є без зміни. Перевидаємо цю повість, щоб зберегти її для наших діточок, наших нащадків.

Зміст цієї повісті є наче вступом до великої історичної повісті А. Чайковського "Олексій Корнієнко", яка теж з'явилась, у трьох томах, у В-і "Говерля" в Нью-Йорку ще в 1955 р.

За В-во "ГОВЕРЛЯ"

Д-р М. Сидор-Чарторийський

ПЕРЕДМОВА

Передаючи нашим читачам останню повість А. Чайковського, що її залишив готову до друку покійний автор (первісний заголовок її „Напередодні”) — кожний з нас свідомий того, що з пок. А. Чайковським зійшов у могилу письменник, якого з місця заступити немає можности. За життя Андрій Чайковський, автор прекрасних повістей для молоді „За сестрою”, „Віддячився”, „Побрратими” й інших, був на устах кожного гімназиста, про героя його козацьких повістей снила кожна молода душа. Та знову ж Андрій Чайковський, автор „Панича”, чи ще раніше „З ласки родини” й інших, викликав у неодного рецензента поважні застереження, чи те, що він пише, годиться з мораллю, виховним завданням письменства й т. д.

А міжтим Андрій Чайковський, як письменник і як людина, реагував на все завжди живо й безпосередньо й часто в своїй широті й правдомовності не одного поневолі наразив собі. Та хто знов близче його багату душу, уто знов близче обставини, серед яких творив він сам своє особисте й різьбив своє творче життя, цей не подивувався його, часом надто різькому та палкому реагуванню. Круглий сирота, вже малою дитиною перейшов тверду школу життя, а й молодечі його літа йшли каменистим шляхом.

Уродився пок. А. Чайковський 15. травня 1856. р. в Самборі. Початково вчив його дякоучитель зі села Гордині, де жили його батьки. Гімназію скінчив у Самборі

1877. р., а відтак записався зпершу на фільософічний, а згодом на правничий виділ львівського університету (й рівночасно заробляв на життя як урядовець „Просвіти“). (1878—1882. р.). В 1884. р. вписався на листу карних оборонців і зпершу практикував у Львові (1884-1885. р.), а відтак в Бережанах. В 1914. р., перед війною, перенісся до Самбора, а по війні осів на постійне в Коломії, де й помер в 1935. р.

Вихований в польській сім'ї, української мови навчився щойно в дяківській школі. До III-ої кл. гімназії не усвідомлював собі, до якої народності він належить. Національну свідомість щойно пробудили в ньому поезії Шевченка й Історія Рідного Краю.

В 1892. р. помістив в „Ділі“ деякі епізоди з переживань в Боснії, куди пішов зі 77-им полком приборкувати повстання. За намовою І. Франка видав це окремою книжкою п. з. „Спомини з перед 10 літ“. Заохочений признанням Франка, почав писати повісті.

Зпершу темою його побутових повістей були звичайно правдиві переживання людей, яким вітер віс в очі. I хоч як важко приходилося йому писати повісті, маючи стільки фахової і громадянської праці, він не кидав цього. Боліло його те, що ми знаємо краще історію чужих народів, як свого рідного, й тоді то задумав Андрій Чайковський покинути побутову повість, а посвятитися виключно історичній. Відповідаючи на анкету „Нового Часу“ в 1927. р., Покійний між іншим написав таке: „Я поклав собі за ціль моого життя переповісти в белетристичній формі нашу історію з козацького періоду й тим заповнити цю прогалину в нашій літературі. До того часу мало хто до того брався. Праця така вимагає багато труду й студій, багато легше фантазувати на теми буденні з життя“.

Саме історичними своїми повістями добув собі Андрій Чайковський вічне ім'я в історії українського письменства. Чайковський належить до тих письменників, які вчать читати, що заохочують до письменства. Чайковський пи-

съменник, який ніжно бере за ручку дитину й вводить у браму величнього храму письменства. І поволі-поволі розвиває душу дитини, своїми повістями навчає розуміти письменство, а через нього свій край, своє величне минуле, красу й силу. І молода душа, неначе губка, втягає все це в себе й вслід за тим починає призадумуватися над всіми тими питаннями, які відзеркалюються в письменстві.

Повторюю, коли б Андрій Чайковський залишив по собі тільки „За сестрою”, чи „Віддячився” — його б ніколи не призабули. І так, як у побутових повістях,чується в ньому падто гостро контрастування світла й тіни, як деякі питання він розвязує, навіть всупереч очевидній правді, по своєму, як йому це більш підходить, а з чим не завжди можна погодитись — то в історичних своїх повістях і оповіданнях Андрій Чайковський с без закиду. Чайковський-письменник, в якого душа була споріднена з душою дитини, також цікава й також гнівлива, така ніжна й добра й також образлива. І тому Андрія Чайковського так любили діти й тому найбільшою його нагородою були листи дітвори, що дякували йому щиро, від серця, простими невибагливими словами „за гарні книжечки” та просила „писати ще більше”.

І тому може так боліли Покійного ці численні кривди й образи, що Він зазнавав їх від своїх рідних — бо людині з душою дитини, людині, що бридиться фальшом і облудою, а йде завжди простими шляхами, не узнаючи „подвійної бухгалтерії” життя — важко жити.

Як адвокат і громадянин, залишив Андрій Чайковський світливий спомин про себе. Літературну спадщину Покійного можна поділити на дві частини: побутові повісті й історичні. Як я вже згадав, друкувати почав у фейлетонах „Діла”, які в 1894. р. вийшли осібною книжечкою „Спомини з перед 10 літ”. Відтак вийшли побутові повісті: „Олюнка” (1895, р.), „В чужім гнізді” (1896. р.), „Своїми силами”, „З ласки родини” (1910. р.) „Різні оповідання” (1904. р.), „Малолітній”, „Панич” (1926. р.). Відтак опові-

дання: „Не було виходу”, „Бразилійський гаразд”, „Справа гонору”, „Не піддавайся біді” (видання „Просвіти”) та „Три казки діда Охрима”. Історичні: „За сестрою” (I. видання 1914. р., V. видання 1928. р.), „На уходах” (I. видання 1921. р., II. вид. 1925. р.), „Побрратими” (перша частина повісті в VI-ти томах „Сагайдачний”), „Олексій Корнієнко” (1924.), „Віддячився”. Крім цього оповідання „За чужі гроши” (1931.), „Чорні рядки” (спомини 1930. р.), „Четверта заповідь”, „За наживою” („Українська Бібліотека” 1934. р.), історична повість „Сонце заходить” (1930. р.), „Богданко”, „Червоне пятно”, „Полковник Кричевський” і „До слави” (II. частина шеститомової повісті „Сагайдачний” — сконфісковане). III. частина п. з. „Гетьман” — недрукована.

На чеську мову перекладено кілька оповідань, „Козацьку помсту”, „За сестрою”, „Олюньку” й „Панича”.

Гр. М. Лужницький

I.

При кінці літа 1614 року заїхала на базар у Винниці валка козаків, узброєних у шаблі, списи та мушкети. Козаки провожали великий, кований віз, вкритий до половини полстяною будою, запряжений у три добре коні. Видно було, що валка хоче тут припочати, бо козаки позсідали з коней, попустили їм попруги при сідлах, позакладали торбини з ячменем на голови та візник випряг коні. Козаки повстромлювали списи в землю, припняли коней до воза, а мушкети поуставляли побіч.

Із воза виліз старший козак у новому жупані та сапянцях, із двома гарно цвяхованими пістолями за зеленим поясом та шаблею при боці. За ним викараськався із воза молодий, небільш чотирнадцятьлітній хлопчина, теж у новому жупанику, підперезаний червоним поясом.

Старший козак перехрестився і подався в город.

— Чи довго тут постоїмо, пане сотнику? — спитав козацький десятник.

— Треба коням спочити тай вам поснідати. Я піду в город за ділом.

Козаки не дали собі двічі говорити. Вони ж їхали всю ніч, не виспалися і зголодніли. Зараз посідали в колесо, а один простер на землі рядно в середині між козаками, добув із воза доволі великий клунок та став із нього виймати буханці хліба, огірки, масло, сир, цибулю зелену та й боклак горілки.

Стали частуватися. Пристав до них і візник, як тільки з кіньми зробив лад.

— Не знати, коли вже раз затрясемося до цього якогось Львова, — каже один молодий ко-

зак. — Їдемо як з маззю, аж обридло. Та це тому, що з возом, бо козак на коні, удвоє швидше заїде.

— Пан сотник казав, що з Винниці буде ще далі, як було сюди. А тепер їхатимемо щораз поволіші, бо коні будуть з кожним днем слабші...

— Хто б цим турбувався, — каже третій козак — коли заїдемо, то заїдемо, а таки колись заїдемо.

Коли вони так розмовляли, надійшов якийсь жид, та й став їм приглядатися. Зразу здалеку, а там і почав приближатися. Врешті не витерпів і таки приступив до козаків.

— Добрийден вам, панове козаки! Звідкіля і куди ви так рано їдете?

З козаків ніхто не відзвивався, начеб не до них говорилося. Жид повторив питання.

— Яке тобі до цього діло? — каже сердито десятник. — Йди собі до чорта, поки в тебе ціла спина.

— Ну, чого пан сотник так сердяться? Я питаю так по дружньому, може якраз зможу вам у чому прислужитися...

— Вступися, — каже десятник, — бо як тобі прислужуся нагайкою, то Єрихон тобі привидиться.

Козаки стали сміятися і жид вступився.

— Це погане насіння мусить всюди встремити свій цікавий ніс, мусить все знати.

Поснідавши поклалися козаки горілиць, понакривали очі шапками. Дехто став дрімати. Чути було тільки хрупання коней. По якомусь часі підвівся десятник.

— Хлопці, — каже — десь уже надійде пан сотник, треба коней поїти.

Козаки відвязали від воза відро і погнали коней до колодязя, що стояв посеред базару.

Невдовзі надійшов сотник з сином.

— Чи ви вже поснідали, хлопці?

— Спасибі, пане сотнику, і посідали, і коней вже напоїли.

— Так лаштуйте воза, зараз їдемо. А ти, Богданку, лізь на віз, може ще трохи проспишся. І мені самому спати хочеться.

Козаки запрягли коні до воза, притягнули по-пруги і посадили на коні. Та в цій хвилині надійшов магістрацький урядовець з пахолками і приступив до воза.

— Стійте! я мушу знати, що ви за люди, від-кіля і куди їдете, та за чим?

Сотник розсердився.

— Я є сотник чигиринського полку реєстровців, Михайло Хмельницький, це мій син Богдан, а це мої козаки, що мене супроводжують, а куди ми їдемо і за чим, то вам до цього зась!

Показав урядовцеві письмо чигиринського старости й каже:

— Від коли ж це таке право настало, що козаків не вільно по Україні, по своїй землі їздити, куди йому хочеться?

— Вибачте, пане сотнику, не я таке право вигадав, а мушу його пильнувати, бо я служу. То цей поганець жив наговорив нам про вас, що ви якісь небезпечні люди, і ми мусіли прийти.

— І не дав нам, псявіра, спокійно ночі доспати, — каже десятник від пахолків, — за те не міне його двадцять п'ять напевно.

Сотник не слухав вже виправдування, тільки казав їхати.

Сотник Михайло Хмельницький знов добре Львів ще з тих часів, як служив у надворних козаках пана Станіслава Жулковського й часто туди приїздив. І тепер заїхав до знайомого міщанина на Галицькому передмісті. Козаків розмістив по сусідах. Сам передягнувся у кращу одяжку, передяг-

нув і Богданка, та обидва пішли в город. Обійшли весь город і сотник показував синові все, що варта було бачити, а передовсім церкви, та давав йому всякі пояснення. Так провели час дополудня, опісля пообідали в якісь харчівні й подалися до колегіати патрів єзуїтів, де хлопчина мав остати на науку.

Хмельницький показав там поручаючого листа від пана гетьмана коронного Станислава Жулковського. Така протекція не могла бути знектована: Богдана приняли й до ліцею і до конвікту. Хмельницький заплатив за все на цілий рік наперед.

Ректор приклікав патра-вчителя та казав йому перепитати Богдана, до якого року науки його присипати. Та Богданко не вмів більш нічого, як тільки те, чого навчився від чигиринського дяка. Це в патрів не мало ніякого значіння і його присипали до початкових, на перший рік науки.

Прощаючись, давав сотник синові в-останнє всякі поуки:

— Ти, сину, будеш проживати тут серед безнастancoї небезпеки. Будуть тебе спокушати, хвалити римську віру а поганити нашу. Будеш мусіти ходити до костела, бо тут такий ліцейний устав. В костелі побачиш пишноту, заграють органи... Та хай тебе це не манить. Держися свого, нє дайся спокусі!... Бог тяжко покарав би тебе, коли б ти покинув прадідну віру...

— Та чого ж ви мене, батечку, сюди привезли? — каже Богдан. — У нашому Києві теж є школи... наші, православні...

— Та не такі, як в патрів. Я хочу, щоб ти чогось більше навчився, як те, чого в наших київських школах вчать. Тільки бережися...

І старий Хмельницький поїхав у Чигирин, а Богдан остав сам, між чужими людьми.

Михайло Хмельницький походив із старого

українського, шляхоцького роду. Зразу служив при надворних козаках Станислава Жулковського, опісля вернувся на Україну та став служити в реєстрових козаках, де став сотником. З реєстровими козаками ходив на приказ польських гетьманів у походи. Служив під гетьманом Жулковським і гетьманом польним, а пізніше і коронним, Станиславом Конецпольським. За вірну службу був в нього у великих ласках. Гетьман Конецпольський дав за його заслуги у вічну власність йому і його потомкам урочище Суботів біля Чигирина, де він служив сотником. Був це пустар і треба було добре напряцюватися біля нього, щоб мати з нього яку користь. Та Хмельницький взявся запопадливо до праці, насکільки тільки служба військова дозволяла. Прикладав осадчих на корисних для них умовинах. Корчував ліс і хащі, висушував болота, справляв землю під засів, поставив будинки та й замешкав тут із своєю сім'єю.

За порадою свого добродія, гетьмана Жулковського, сотник рішив віддати свого сина Богдана, що виявився незвичайно талановитим хлопцем, на nauку до патрів єзуїтів, де міг дістати кращу освіту, ніж та, що її в тому часі можна було здобути в Україні.

Патри єзуїти стояли тоді на вершку своєї могутності в Польщі. Між ними були одиниці, що зуміли опанувати не тільки самого короля Жигмонта III., але й все його оточення. Цей король без поради єзуїтів не зробив ні кроку, навпаки сповняв усе, чого єзуїтам забажалося, хочаб ці бажання виходили навіть на шкоду держави. Щоб короля не випустити з-під своєї влади, вони накинули йому свого ставленника Андрія Боболю на секретаря, що на нього навіть польські епископи нарікали. Єзуїти взялися пильно до засновування своїх шкіл, нижчих і вищих, по научному пляні, що

самі зложили. А цей плян спирався виключно на схолястичному напрямі навчання, доволі поверховому. Вони зуміли переконати правлячі польські круги, що він найкращий з усіх у Європі. Ціллю тих шкіл було виховувати молодь в єзуїтському дусі, спокійно, без шуму, але доцільно.

До цих шкіл приймали радо й православних, розуміється, тільки шляхту. Єзуїти розуміли добре, що старші на католицтво навернути не дадуться. Молоду ж деревину можна нагнути легко, куди тільки хочеться. Уся Польща мусить стати католицька, бо без цього їй не бути. І пішла праця над окатоличенням не тільки шизматиків, але і всяких інших недовірків: кальвінів, лютеранів, аріянів, що їх стільки в часі релігійної реформації в Польщі завелося.

Богдан виніс із батьківського дому тверду віру і релігійність. Коли єзуїти зміркували, що на першому місці в нього спасіння душі, старалися всячими софістичними аргументами доказувати йому, що тільки в латинській вірі можна надіятися цього спасіння. Живучи серед католицьких паничів, наслухався хлопчина чимало глумливих насмішок над православною церквою і її простими, неосвіченими попами.

Душа молодого, недосвідного Богданка найшлася на роздоріжжі. Він став хитатися, не знаючи в який бік повернути. Батьківські слова почали в нього тратити свою силу. А ну ж батько помиляється. Тож ці патри, його вчителі, такі вчені та мудрі люди. Між українським духовенством таких і зо свічкою шукай. А тут найважніша річ — спасіння душі, її охорона перед вічним огнем, що жде всіх тих, що зійдуть із світа не в латинській вірі. Молодий юнак мучився всім тим, заєдно над цим роздумував, аж втратив сон і став на обличні ~~марніти~~.

І хто зна, що було б з ним сталося, коли б

Провидіння не було йому післало опікунчого духа, що його напутив на добру дорогу та своїм розумним словом заспокоїв його ніжне сумління.

Між вчителями єзуїтської колегії у Львові був патер Андрій Гунцель Мокрський. Хоч не був єзуїтом, ходив у єзуїтській рясі та їв їхній хліб, бо вважали його за найкращого педагога.

Патер Мокрський був справді знаменитим педагогом і психольгом. Коли на початку шкільного року поприходили до ліцея нові учні, він кілька днів підряд знайомився з ними. Розмовляв з ними, ставив їм зручні питання, вдивлявся в їхні обличчя та очі, немов хотів заглянути в їхні душі до самого дна... Здавалося, що перед його оком не скриється нічого, що він усе відгадає. І хлопці справді нічого перед ним не скривали, навіть найгірших своїх хлопчищих промахів, бо знали теж, що він нікого не зрадить, нікого не вірдасть шкільній владі, щоби покарала... Такі хлопчики сповіді кінчилися на тому, що с. Андрій доводив лагідною науковою до покаяння і щирого плачу за поповнений гріх.

Коли цей вчитель доглянув між своїми учнями молодого хлопця з далекої України та ще такого, що не вмів по польськи ні слова, з тої України, що в польському громадянстві не тішилася доброю славою. — мусів звернути на нього свою увагу. Довго йому придвигався і розмовляв з ним. І малій Богдан почув до нього вже по перших словах велику симпатію. Серед юрбі чорноризців, та паничів, його одного вважав своїм приятелем. Так від першого погляду, від перших слів їхні душі зблизилися до себе. Богданова молода душа прилягала до цього небуденого вчителя і він полюбив його щиро, нелукото, усім серцем, без усяких застережень. Богдан бачив у своєму вчителю велике серце і непомильний розум. Знову ж вчитель бачив у своєму учню маленький матеріял, з якого можна вмі-

лою рукою різьбити пишні взори. Богдан вистерігався усього того, що вчителеві могло б неподобатися. Він знат, що вчитель його не поласе, не покарає, — та сама думка, що він може вчителеві зробити приkrість, його вразити, лякала Богдана.

І коли під рукою інших вчителів-єзуїтів душа молодого хлопця стала хитатися між козацьким та панським світоглядом, між батьківською вірою, і чо в ній вродився та виріс, та панською латинською, що до неї його так дбайливо заманювали, — рішив пошукати відповіді на це складне питання в свого приятеля о. Андрія. Він вірив, що ніхто йому не порадить так щиро й непомильно, як цей добрий, щирій і мудрий вчитель.

З бючим серцем застукає до келії о. Андрія.

Хоча нераз вже заходив сюди, хоча кожного разу стрічав його о. Андрій із приязною усмішкою та батьківським цілунком у чоло, ніколи ще не був такий схвильований, як сьогодні. Бо ж сьогодні не про дрібницю йде. Це ж йде про правду вічну, про спасіння душі. Де його шукати? Чи в православній, батьківській церкві, з її аскетичними святыми, з бородатими, довгоризими духовниками, чи у величавому костелі, з голосними органами, дзвінками та дзвіночками, голеними ксьондзами у коротких ризах і латинською мовою у богослуженні?

Несміло ввійшов Богданко до келії. О. Андрій, що саме читав грубу книгу, всміхнувся приязно і попрохав близче. Відтак взяв його обіруч за голову й дивився пильно йому в очі, наче хотів із них угадати, що його привело до нього.

— Здоров був, сину. Та чому ти так примарнів, небоже? Чи так жаль тобі за твоєю Україною, за кайтистими степами, за батьком-ненькою? Та це нічого великого, привикнеш, людина до всього привикне.

— Ні, отче, в мене є інший фрасунок. Я хотів вас порадитися...

— Говори, дитино, ясніше, бо тебе не розумію. — Він дивився в очі хлопця, начеб хотів від адати цей його фрасунок.

Богданко надумувався довго, бо не знав з чого почати. О. Андрій заохочував його своїм поглядом.

— Я, отче, православної віри, у ній я вродився, хрестився, зжився з нею та полюбив її всім серцем. Я слухав науки нашого православного панотця Амвросія, а він навчав, що тільки в православній благочестивій церкві можна доступити вічної щасливості. Костела я зовсім не знов, ніколи не був у ньому і його не бачив. Аж ось тут я почув від патрів, що спасіння душі і вічної щасливості можна доступити тільки в костелі. Я хочу знати, де правда? Коли це правда, що тут патри і мої товариші говорять, то... — не міг далі говорити і замівся.

— Ти думаєш, чи може не краще б було перейти відразу на латинську віру? — договорив о. Андрій.

Богдан не відповів нічого. В його душі йшла боротьба. Він налякався того, що мав сказати й урвав на слові, а о. Андрій відгадав його думку і докінчив за нього. Що ж тепер буде, як його любий вчитель скаже: „так, сину, зроби, зміни віру, пристань до костела, а будеш спасений”. І в цей момент, мов потапаючому, коли із нього душа виходить, пригадалася йому вся дитяча молодість, пригадалося, як його маленького привела матуся до церкви, піднесла його попід пашки до тетрапода, та казала цілувати Бозю, як складала йому три пальчики і вчила хреститися. Пригадалося, як о. Амвросій сповідав його вперше, як приступав вперше до св. Причастя. Усе те мов ліскавкою стануло перед

його уявою, начебув тепер у чигиринській церкві і все те бачив...

Пригадались і батьківські упімнення. Йому стало страшно. Стояв перед своїм учителем наче перед суддею, що має йому прочитати присуд смерти або життя. Справді: коли почує слова: „зміни віру”, не зможе його послухати, бо що скажали б батько й мати. А як не послухає, то пірвутися його сердечні, приязні звязки з любим вчителем. І Богдан став жаліти того, що сюди прийшов.

Настала прикра мовчанка.

Нарешті о. Андрій поклав руки на голову хлопця і дивлячись йому, своїм звичаєм, просто у вічі, заговорив:

— І твій о. Амвросій і наші патри говорили правду та тільки однобічну. Воно справді так є, що й ваша православна, і наша римська віра, або як у вас кажуть, панська, є добра й спасенна для того, що в ній вродився і живе по християнськи, себто сповняє заповіді Божі. Перш усього треба бути справдішнім християнином, та не на самих словах, але й на ділах. В обидвох церквах є ті самі заповіді! Тільки, що деякі люди, нерозумні або злії волі, хибно розуміють слово „ближній” і толкують його так, що тільки твій одновірець є твоїм ближнім і тільки супроти нього ти маєш ті християнські обовязки. Кожна людина є твоїм ближнім, ти повинен її любити та по силам твоїм їй помагати. Як не можеш інакше, так бодай тим, що спочуватимеш йому в горю. Одна щира слізоза над недолею твого ближнього, буде тобі записана в Господа, як твоя жертва на вівтарі любови ближнього. Так, мій синку, це вся мудрість християнської віри у вас, і у нас. Роби так усе своє життя, а твоя душа буде спасенна, де б ти не молився: у своїй церкві чи нашому костелі. Подумай собі: коли б Господу Богу було цього треба, чи не був би ти

вродився в римській церкві? Ми своїм малим розумом не можемо збагнути цього, чому воно так сталося. Та я ще не відповів тобі на питання, що ти його вправді голосно не сказав, але певно собі його подумав: чи не краще тобі було б покинути батьківську віру й перейти на римську? Отже моя відповідь і рада така: не роби цього, сину, бо це дуже небезпечна річ.

О. Андрій покивав при тих словах пальцем.

— Не роби цього, щоб опісля не жалував. Ти ще молодик, не мав коли набрати життєвого досвіду. Тобі може щось подобатись, видатись кращим за те, що маєш, та опісля, як прийдеш до повного розуму, і зрозумієш, що ти помилився, для тебе, як характерного чоловіка вороття вже не буде, бо соромно тобі буде перескачувати з одної церкви в другу... Берім справу такою, як вона є: у пізнішому віці пригадується людині її молодість, дитячі та хлопячі переживання. І певно тобі пригадається, як тебе твоя мамуня вела за ручку в церкву, з якими почуваннями ти цілував святі образи, складав пальці, щоб хреститися... Пригадаються тобі врочисті свята твоєї церкви. І як тобі тоді було б, коли б ти бачив себе в костелі, а нє в своїй церкві? Твоя совість певно не дала б тобі спокою і певно стало б тобі невимовно жаль втраченого раю, що з нього ти сам себе прогнав. Подумай про те все та відклади свою постанову до часу, коли станеш розважніший та розумніший. Я вважаю дуже нерозумним намовляти та перетягати таких недосвідних молодиків на іншу віру. Ти цього не слухай!

Слова любого вчителя вливались цілющим ліком на розхвильовану душу хлопчини. Серце наповнялося радістю. В особі о. Андрія бачив свого ангела-хранителя, що здержал його над безоднею, що в неї мало що не впав. Цілував щиро руки свого

ангела - хранителя та зрошував їх сльозами вдяки. На серці стало легко. Так легко, наче мав злетіти на крилах високо, над хмари... до самого неба...

О. Андрій поблагословив його та поцілував у чоло.

— Я дуже радий з такого учня, мій Богдане. Бачу, що ти християнин не тільки на словах. Живи й далі по заповідям божим, а будеш щасливий і спасений.

Богдан виходив із келії о. Андрія із слючим радістю обличчям. Йшов сміло, бо вказали йому дорогу, що була йому по нутру і якої собі бажав. Тепер його вже ніщо не зможе спокусити, щоб відступив від батьківської віри. О. Андрій знає все краще як другі, він все знає. Як він відгадав його спогади, що тільки блискавкою промайнула йому через голову...

II.

Скоро переконалися патри єзуїти, що цього впертого шизматика Хмельницького ніяким чином на латинство не повернуть. Найкращі, випробовані вже на інших прозелітах, засоби, тут не придавалися на ніщо. Радо були б його й позбулися, коли б не протекція гетьмана Жулковського, що з ним не хотіли задиратися. То й дали Богданові спокій.

Від розмови з о. Андрієм, Богдан мов відмінився. Перш усього став домагатися, щоб міг у неділі та свої свята ходити до церкви. І на це йому позволили. Не хотіли давати православним батькам приводу до протестів та зражувати їх до всіх шкіл.

Та Богдан не вдоволився ще тим. Він відокремився від паничів латинської віри та став гуртувати біля себе православних, піддержувати слабодухів і таким побутом псувати інтереси патрів.

А все таки терпіли його три роки. Богдан ставав

з кожним роком розумніший, а його праця нгд здержанням православних від відступства була чим раз успішніша. Його вплив, як першого учня в ліцеї, ставав чим раз більший. Часто заходив він до Ставропігійського Брацтва і тут у розмовах із старшими набирав нової сили до боротьби за право-славну віру.

Цього було патрём за багато. Та не можна було його так просто прогнати від себе. І тому рішили, післати його до свого ліцея в Ярославі. Там немає стільки шизматиків, там його вплив не буде такий шкідливий.

Написали до сотника Михайла Хмельницького листа. Не щадячи для Богдана похвал, доводили, що для нього львівський ліцей не вистарчає, що варт післати його на дальшу nauку до вищого ліцея в Ярославі.

Батько погодився на те, й вже найближчого року поїхав Богдан до Ярослава.

Боляче було молодому юнакові розставатися з учителем і другом, с. Андрієм. Обидва плакали прощаючись.

— Не забувай мене, мій сину — говорив о. Андрій — і не забувай того, що я тобі одного разу сказав. Тямиш? Там — стрінуть тебе ті самі, а може ще й більші спокуси, та ледви чи стрінеш там щирого приятеля, що в сам час перестеріг би тебе перед небезпекою.

Богдан аж душився здергуючи ридання, що всею склою виривалось йому з грудей.

Поїхав...

В Ярославі опинився Богдан серед подібних, та дещо відмінних обставин.

Ярославські патри мали вже докладні відомості про цього впертого шизматика від своїх львівських товаришів, і тому до єзуїтського конвікту його не приняли. „Не можна ж пускати такої паршивої вівці

в кошару, між слухняних овечок", — говорили між собою патри. Може й до ліцея були б його не прияли, коли б не протекція могутнього пана Жулкевського. Дехто радив представити гетьманові впертість і бунтарські нахили хлопця, та вони зрозуміли, що тут нічого не вдіють. Цей пан, хоча ревний католик, не вагається шизматикам ставити церкви. На це немає ради. Хай вже ті три роки Богдан вибуде в ліцеї, а потім з Богом!

І так воно сталося. Богдан присвоїв собі в цих трьох роках, що їх перебув в ярославському ліцеї, усі тодішні схолястичні мудрощі, що їх вчили єзуїти, навчився добре латини й вернувся до свого любого Чигирина.

І батько й мати були йому дуже раді.

Мати mrіяла про те, що Богданко візьме собі жінку, та займеться господарством, що досі лежало виключно на її голові, бо батько, занятий військовими справами, не мав на те часу.

Що інше думав батько, та не сказав цього відразу. Дожидав, щоб син відпочав по науці. Врешті каже до нього:

— Ти, Богдане, добув книжкову науку, як мало хто із твоїх однолітків в Україні. А тепер треба тобі набратися козацького розуму. Пора тобі сину на Січ поїхати. Тобі вже двадцять літ. Треба навчитися й того, що козакові знати треба. Латина латиною, але й шабля важна річ, і не знати що важніше. Тобі не бути нічим більше, як козаком. Слава Богу, що ти побув шість літ між єзуїтами, та не скривив душою, а то був би втратив любого сина. З тебе вийде козак на славу роду Хмельницьких, та без запорізької січової школи цього не буде. А там на Січі матимеш небудъякого вчителя. Там гетьманує тепер славний Петро Конашевич Сагайдачний, мій добрій знайомий, і я йому пригадаюся. Перед ним татарва з самого страху вмірає, а султан турецький

зубами скречоче з люті, що не може йому нічого зробити. Тільки ти, Богдане, вважай та слухайся, бо Сагайдачний жартів не знає. У походах він такий строгий, що за неточність у службі людей розстрілює. Здається рідного батька не пощадив би. Зате для доброго козака, мов рідний батько.

Богдан вибрався на Січ. Батько дав йому на дорогу все, що козакові треба. Вибрав добру шаблю, мушкет та список, вибрав найкращого коня з табуну і дав йому десять козаків зі своєї сотні, що мали його провожати аж до самої Січі.

Перед Богданом розгорнулося нове, невидане досі життя: суворе, невибагливе, повне пригод та небезпек — козацьке життя. Іхали широким розлогим степом, тут і ночували у високій, степовій траві. Над річками розпинали шатро, припинали коней до вбитих у землю коликів, вішали на триніжках кітлики й варили страву. Держали пильну й чуйну сторожу.

Для Богдана була це перша, практична козацька школа.

Козаки йому говорили, чого козакові в степу треба берегтися. Вовк йому не страшний; вовка не боїться кінь козацький ні навіть степова дитина. Від гадюки встереже багаття та овечий кожух, від татарина хіба пильна та чуйна сторожа. Та цього хтобудь не потрафить, хіба досвідчений козак, що з степом знається, розуміє мову вітру та шелест трави степової, що пізнає по лету птиці, по руках дикої степової кози та боязкого зайця, відкіль хижий татарин підступає. Козаки новика на сторожі в степу не поставлять.

І Богдан старався за час тієї дороги навчитися від бувалого батькового десятника степової мови, навчитися і непомильної астрономії голубого неба, щоб ніколи не зблудити ні в день ні в ночі та не да-

тися нечистому завести на манівці. Богдан мав тє-
пер добру нагоду пізнати цю чарівну степову ніч,
при звуках музики нічної звірні та птиці, що виявляє
життя степу і його мешканців.

Подорожній порядок дня був одноманітний. Коли сонце стало наблизатися до кінця своєї ден-
ної мандрівки, козаки шукали відповідного місця
на нічліг. Вибирали звичайно місце на узгірю бли-
зько води, річки чи ставка. Розсідували коней, зби-
рали суху траву та хмиз і розводили вогонь. Дехто
ставав ловити рибу й ніколи не вертався з порож-
німи руками: цього добра в Україні було багато.
Інколи довелось встрелити дику коузу й було печене
м'ясо. А каші, сала, сухарів та хліба надавала Богда-
нова мати доволі, щоб по дорозі не треба було го-
лодувати.

Після вечері десятник Нечипір визначував чати,
а тоді можна було лягати спати, коли хто хотів. Та
чи ж може людина в погідний, літній вечір серед
українського степу заснути? Тож козаки, позакурю-
вали люльки та стали балакати. Розказували собі
казок про відьом, чарівників, чортяк, що їх виду-
мала народня фантазія ще в далекій правітчині на-
шій. Вартові стояли на конях зорячи пильно за кож-
ним шелестом вітру, за кожним порухом трави.

А як тільки стало на світ заноситися, як зорі
стали одна за одною погасати, як нічна птиця за-
мовкла, а інша стала будитися зі сну, вставали й ко-
заки, одмовляли молитви, вели до пійла дрімучих
коней і самі вмивалися. І знову закипів котел з ка-
шею. А коли вже поспідали й небо на сході заро-
жевіло, запалилося, звивали шатро й пускалися
в дальшу дорогу. Коні здорово форкали та зривали
серед степової трави росисті квіти. Козаки їхали
мовчки, хто смоктав люльку, а хто таки куняв у сі-
длі, досипляючи ночі:

Та вже, як зійшло сонце й осушило росу на траві

про спання вже й думати не можна було. Хмарою зліталася степова комашня, колючі сірі мухи-сліпцуни, і тоді ні людям, ні худобі спокою вже не було. Даремне коні обганялися довгими хвостами та головами, даремне козаки вимахували лопухами і галузками, комашня небагато собі з цього робила й тяла далі.

Довго так мандрували, поки не натрапили на першу қозацьку редуту й високу фігуру з бочкою смоли на вершку. Тут уже починалося запорізьке царство з твердим січовим законом. Тут безупину веснний стан з усією строгістю. В редуті приняли їх радо та погостили. Богдан вперше мав нагоду придбатися до козацького обозового життя. Козаки зновуж оглядали цікаво новика зі старого козацького роду. Дивним виявилось Богданові, що козаки ходили тут у дряній одежці; дехто й без сорочки. Тут не місце гарно вдягатися. На це буде час на Січі, або коли за дозволом старшини можна буде поїхати в який придніпровський город погуляти. Тоді то вже й бритва найдеться і гарна одяжка й чоботи - сапянці. Придивлявся тут Богдан, як козаки їли із малих дерезлявих коритець, кожний своєю ложкою, часто прикрашеною мистецькою різьбою; карбами та хрестиками. Харчів тут не бракувало. Запорожжя під вмілою, твердою рукою тодішнього гетьмана Сагайдачного мало всього доволі та у свій час.

У цій першій редуті довідався Богдан, що гетьман Сагайдачний є тепер на Січі. Може до якого походу ладиться та ніхто цього не знає, в яку сторону. Сагайдачний не любив, щоб про це розходилися вісти. Міг би хто не вдергати язика за зубами та й похід міг би не вдатися. Довідаються тоді, як на байдаки посідають.

Стільки довідався Богдан у дорозі про цього легендарного, козацького гетьмана. Довідався про

це від наочних свідків, старших козаків, що з ним у похід ходили. Богдан горів із нетерплячки, щобскоршев станути перед цим найславнішим козаком. Та хто зна, чи така велика людина з таким молодицом і балакати схоче. От віддасть хіба тільки в канцелярії батькового листа, а там заведуть його в список та пішлиють у який курінь між просте козацтво, де й вища освіта і рід славний не мають ніякого значіння. Так міркував собі Богдан, зближаючись до Січи.

Приїхали над беріг Дніпра вже якось зполову-дня. Баня Покровської церкви блестіла від заходячого сонця, аж сліпило. Богданові козаки стали гу-кати й до берега приплів байдак. Козаки попро-щалися з Богданом і завернули в степ. Богдан почув себе на березі Дніпра таким самітним і так лячно йому стало, як тоді, коли батько оставил його самого в єзуїтському конвікті у Львові. Козак, що вже підплів до берега байдаком, бачучи його збентеження, забажав пожартувати із нього:

— Заїди, козаче, у човен.

Богдан думав, що справді так треба зробити, та кінь не хотів зайти в човен і ставав дібки. Козаки стали сміятися. Тоді другий козак вискочив з байдака на беріг, казав Богданові злізти з коня і всісти в човен. Опісля запровадив коня у воду, а сам скочив у човен. Байдак посувався швидко по воді, а кінь плив за ним. Так переплили ріку й вийшли на другий беріг, недалеко січових воріт. Вони були відчинені, на сторожі стояв козак з мушкетом. По обох боках воріт наставили грізно свої дула гармати.

Богдан ставув, держучи коня за поводи, і скав до вартового:

— Я до пана гетьмана з письмом...

Вартовий не сказав ні слова, тільки дав знак рукою, що може йти. Богдан вийшов на просторий січовий майдан і не знав кудою йти. Спитав стріч-

ного козака, а цей знову рукою показав йому домік кошового й знову ні пари з уст.

—Хіба тут самі немови — погадав собі Богдан, — ніхто не спитає мене за чим я сюди приїхав. — Підійшов до домика та став розглядатися, не знаючи, що робити з конем. Якийсь інший козак, помітивши його непорадність, узяв од нього спис, застромив його в землю і привязав до нього коня.

—Йди, юначе, куди пустився, а коня ніхто тобі не вкраде.

Богдан увійшов у сіни. Напроти себе двоє дверей. В сінях двох посильних.

— Скажіть, будь ласка, котрими дверми до пана гетьмана та чи можна там зайти. Я з письмом.

—Маєш ніс то пізнавай, котрі двері, а коли там тебе не треба, то візьмуть за обшивку і викинуть за двері.

Другий козак став сміятися. Богдан побачив, що з нього насліхаються і всердився.

— Либонь, що тебе частенько викидали за двері, коли ти такий того певний. Я не піду сам, поки мене не покличуть.

Говорив доволі різко, бо таки добре всердився. На те двері відчинилися і з кімнати вийшов старший чоловік, з довгою бородою. Богдан зняв шапку.

— Що тут діється? — спитав різко.

Богдан думав, що це якийсь піп.

— Приїхав я і маю передати пану кошовому батькові письмо, питую козаків, кудою мені йти, а вони глумляться надо мною та сміються.

Оба козаки станули в струну.

— Котрий глумився?

Богдан показав.

— То ти так, ледаре, робиш свою службу? — гrimнув гетьман, бо це був він у власній особі. — Приходить до мене з письмом, а тобі на жарти

збірається? А коли б у тому письмі було щось важного, то хто відповідав би за спізнення? Відведи цього ледаря на вартівню та скажки отаманові від мене, щоб йому вчистили пятьнадцять нагаїв... Рушай! А ти, молодче, ходи за мною.

Богдан збентежився. „Тут жартів не знають” — подумав ідучи слідом за Сагайдачним.

— Відкіля приходиш? — спитав гетьман.

— Я з Чигирича, батьку, — відповів Богдан і передав йому письмо від сотника Михайла.

Сагайдачний читав письмо і морщив свої густі брови.

— Так ти, молодче, в єзуїтів учився?

— Шість років, у Львові й Ярославі.

— Стільки руських душ від нас через те відпадає — говорив Сагайдачний наче сам до себе — а люди цього не хотять знати й летять туди, як нетлі до світла...

— В нас ще немає таких шкіл — несміло промовив Богдан.

— Таких, щоб молоді душу кривили, певно, що немає. Але дасть Бог у нас будуть ще кращі. А тебе не попсували за цих шість літ?

— Якось Бог милував та беріг, хоча патри дуже заходилися біля мене. Мене остеріг один патер, щоб не датися та стояти сильно при своїм.

Гетьман видивився на нього.

— Один з патрів, кажеш? Це не чуване! Якже ж цей білий ворон називається?

— Називається: о. Андрій Гунцель-Мокрський.

— Дивно. Якже ж там такого чоловіка тримають і досі терплять? Присядь тут та розкажи мені дещо про цього дивного чоловіка, та й чого тебе там вчили?

Богдан розказав із свого життя все, аж до хвили, коли батько вирішив післати його на Січ.

— Розумно твій батько вирішив, видко ко-

зацька душа в нього. Я тебе приймаю і беру під свою опіку. Ти добув освіту й таких нам треба; тільки ти з цим перед козаками не висовуйся, бо тут чваньків не люблять. Як тебе треба буде до іншої роботи, то тебе найдуть.

Богдан поцілував гетьмана в руку.

Гетьман гукнув у сіні:

— Хай сюда прийде Лилик.

За хвалину надійшов старший козак, в довгому халаті, наче в рясі. За вухом сторчало в нього гусаче перо, а на правій руці мав надітий другий рукав, щоб жупана щадити. Богдан бачив таке перший раз.

— Цього юнака візьми в канцелярію і заведи в список корсунського куреня, а курінного отамана запроси до мене сьогодні на чарку меду.

Лилик забрав Богдана в канцелярію.

Відбулася церемонія приймання до куреня. Богдан не міг зрозуміти, як курінний отаман може не слухати гетьмана й противитися прийняттю нового. Та Лилик пояснив йому, що це тільки така церемонія і не можна уважати цього за правду. А все ж видалося йому, що неялося говорити курінному: „я собі в свому куреню коштовний і ніхто мені не має права приказувати”. Де ж так у єзуїтів посмів би хто виступити проти приказу ректора.

Цього таки дня, у вечорі, сидів курінний отаман Деркач у кошового батька за столом, при боклаку старого меду. Балакали про Хмельницького.

— Кажу тобі Остапе, — говорив Сагайдачний до отамана — що з нього вийдуть люди. Не спускай із нього свого ока, тільки роби це так, щоб козаки не догадалися, що він під твоєю опікою. Хай навчиться всього, що козакові знати треба, а тоді візьмемо його в канцелярію. Твердий, бачиш,

у нього характер, коли вибув шість літ у єзуїтів,
а не скривив душою!

IV.

У цьому новому січовому житті побачив Богдан багато такого, що переходило його уяву, навіть після цього, що чував про Січ від батька та старих козаків.

Порядок, що тут був заведений, не допускав ніяких несподіванок. Усе йшло мов колісцята в годиннику, один одному не завважав у праці, кожний знов, що йому робити.

Військові вправи на січовому майдані з новиками під оком батька кошового, вправи на близькому степу, розсилка стеж, зміна залоги в редутах, праця в січовій майстерні, збирання харчів та іншої потреби для війська, відбирання оплат за перевіз на Дніпрі та постоїв на січовому базарі — чергувалися за собою, і ніхто не питав, коли на нього черга приходить. Вже тоді запорожська Січ складалася з двох частин: з властивої Січі, фортеці й столиці козацької республіки, околеної валами та палісадниками, та січового базару, де приміщувалися крамниці приїзджих купців. До фортеці чужому доступу не було. Тут містилася вся січова сила, військо у куренях, поставлених попід валами, тут стояла Покровська церква, приміщення для духовника, кошового отамана й генеральної канцелярії, січова скарбниця, арсенал та всякі магазини. Друга частина Січі, це було наче передмістя першої. Хто сюди приїхав із своїм крамом, заплатив за постій торгове, мав право сидіти тут, доки не випродав усього краму, й був певний, що йому тут не пропаде ніщо, хоч і гаманець з грішми лиши. Базарна поліція була чуйна й строга на всякі провини. Отаманом базару був осібний старшина „кан-

тарлай", що мав теж гляд над мірами, вагами й грішми.

Відбувалися тут великі ярмарки. Постійні війни з татарами та турками не перепиняли татарським та турецьким купцям приїздити на Січ із своїм країном, та купувати в козаків, що ті воєнним промислом надбали. На ярмарки зїздилися купці з усіх сторін і народів: були тут турки, татари, москалі, вірмени, греки, італійці, литовці й поляки. В тому часі стала Січ узловим місцем для торговлі між сходом і заходом.

Молодий Хмельницький не міг з дива вийти, бо ніде, ні в Чигирині, ні у Львові, ні в Ярославі таких порядків не стрічав. Дуже припала йому до серця солідарність січового товариства. Ніхто не завидував другому, бо все було спільне, oprіч коня, одягу, збрюї та того, що припало на козака з поділу воєнної добичі.

Богдана призначили між новиків. Тут під рукою старих, досвідних характерників працювали новики від ранку до вечора, що й хвилини не остало на байдикування. Oprіч військових вправ повнили вони всяку службу на Січі: розсильних по куренях і при генеральній канцелярії, при кошовому отаманові, вартових при арсеналі, магазинах і церкві, та були прибічною гвардією у кошового, що часто вживав їх до переведення своїх розпорядків і приказів.

Новики вчилися запопадливо. Кожний хотів стати чимскорше козаком-товаришем такого то й такого куріння. Новики не мали таких прав, якими втішалися козаки-товариши. Товариши ходили в походи, а новикам цього не вільно було. А в походах можна було слави придбати, та й добича воєнна перепала...

Богдан, при своїй вродженій інтелігенції та пильності, не довго оставав між новиками: скоро

став товарищем корсунського куреня та ходив у походи з козаками.

Та не дово го побував у Січі. Батько взвивав його до хати: батько ні має часу, поза військовими справами, займатися хазяйством, а мати вже не здужає.

Богдан дістав із січової канцелярії дозвіл і поїхав додому...

V.

При кінці двадцятих років сімнадцятого століття стали над Європою збиратися чорні хмари, що, як здавалося, загрожували існуванню всього людства.

Сама природа віщувала нещастья: землетруси, затміння сонця й місяця, дивні зяви на небі, падучі зірки, тощо. Люди пояснювали ці страхіття, як вміли, дехто ворожив навіть кінець світа...

Явищам у природі відповідали й події в політичному житті. Німецький ціsar Фердинанд, за підмогою єзуїтів, став переслідувати іновірців. На Угорщині протестантів і кальвінів; у Чехії ще й гуситів. Цим викликав проти себе в обидвох краях обурення. З цього неадеколення скористав семигородський князь Бетлем Габор і загадав відібрести для себе Угорщину Габсбургам. Чехи теж підняли проти Австрії грізне повстання.

Ціsar попав у скрутне положення й звернувся до свого однодумця та приятеля Жигмонта III. за військовою підмогою. Наслав на його двір своїх доцірених єзуїтів, щоб при помочі польських єзуїтів переконали Жигмонта, що з цього вийде для Польщі велика користь. Бо коли б на Угорщині запанували кальвіни, а в Чехії гусити, то і в Польщі взяли б іновірці верх і загрожували б католицизму. Переконати короля прийшлося їм легко, бо він був посвячений з Габсбургами через жінку Катерину.

Гетьман коронний Жулкевський та канцлер

Оссолінський відраджували йому до цеї авантюри мішатися, та доброї ради не послухав. Отаманові лісовщиків Янові Роговському післав приказ, щоб зі всіми своїми ватагами перейшов Карпати на підмогу Фердинандові. Лісовщики, що радо йшли всюди, де надіялися багатої наживи з грабунків, не давали собі двічі про те говорити. Саме, коли Бетлєм Гabor заняв уже половину Угорщини та збирався облягати Відень, Роговський перейшов несподівано Карпати, одним ударом знищив семигородську армію під командою генерала Ракочого, і вирубав в пень сім тисяч війська.

Мов буревій йшли лісовщики через Угорщину, нہ щадячи нікогò й нічого. Куди йшли „затраценечи”, як їх у Польщі називали, там довгі роки трава нє росла.

Нє прочуваючи нічого, збиралася угорська шляхта в Михалинцях, відки мала їхати до Будапешту на коронацію Габора на угорського короля. Роговський напав і на Михалинці та забрав усю шляхту в полон.

На Угорщині паніка. Гabor під одною умовою, що лісовщики заберуться з угорської землі, зрікається всяких прав до угорської корони, раз на все.

Фердинанд зробив на цьому знаменитий інтерес, бо якраз в тому часі дістав грошу від підпомоги і з Еспанії, і з Риму від Папи. Грошей не потребував видавати на війну й сильно запоміг свою кишенню.

Тимчасом Чехи воювали з Фердинандом щастливо. Жигмонт відкликав лісовщиків з Угорщини і післав їх до Чехії.

Через цей нерозважний крок придбала собі Польща ворогів у Чехах та Бетлємі Гaborі, а через нього, васала Туреччини, і у великої Порти. Поки царював тут спокійний і миролюбивий султан Ахмет, цього не було видно. Та невдовзі засів на пре-

столі молодий, загонистий і фанатичний Осман. Він, наслухавшись у дитинстві від гаремових жінок фантастичних казок про могутність муслемського меча, задумав перевести їх у життя й завоювати ввесь християнський світ. Підмовляв його ще й фанатик великий везір Галі-паша. Осман повинен завоювати цілу Європу, так, як колись його славні по-передники північну Африку й Еспанію. Підмовляв його й семигородський князь Бетлем Гabor, що не міг забути Жигмонтові лісовщиків, і переконував Османа, що завойовання повинен він почати від Польщі.

А до цього євріючого вогню доливали оливи ще й українські козаки, що під булавою Сагайдачного давали Туреччині доброго чосу.

За війною промовляв теж і скіннений з престола волоський господар Томжа.

На місце цього Томжі став господарем польський ставленник Гаспар Граціяні. Він сподівався, що під Польщею легче буде йому жити, як під Туреччиною, що побирала величезні гарачі, й тому бажав собі, щоб Польща заняла Волошину. Бажаючи собі зі щирого серця війни між Польщею й Портую, став переписуватися з польськими магнатами а навіть і з королем. Обіцював підмогу, не тільки в гроших, але й у війську: заявив готовість прислати королеві, на кожний його заклик, двадцять тисячів волохів.

Жигмонт III. не був від того, щоб поширити границі Польщі, а разом з цим і католицизм. Молдавія та Волошина, зі своїми багатими господарями, могли, замість платити гарачі султанові, під-помагати пусту скарбницю Жигмонта й були ласим куском для нього.

Про ці затії Граціяні дозідалися вазделегідь у Царгороді. Молодий султан спалахнув гнівом на нього, а ще більше на Польщу. Поперед усього на-

казав прогнати з Царгороду польського посла Отвіновського. Обурення поляків на цей поступок використав Грацяні, й підбурив їх так, що на раді запало рішення йти в похід на Молдавію. Гетьман Жулковський не погоджувався з цим рішенням та мусів уступити, бо закидали йому надто велику повільність у своїх ділах. Вийшов із своїм невеличким військом і зближався до Дністра, щоб у дану хвилину перейти на молдавську землю.

Дехто дораджував прикладати на поміч козаків. Це було невдовзі після московської справи, де козаки під Сагайдачним віддали Польщі такі великі заслуги. Та гетьман спротивися тому, кажучи, що не хоче воювати побіч із Грицями. Шляхта хотіла зробити це на власну руку, й післала до Сагайдачного послів, та він відказався. Зробив це дуже політично:

— Не можу я в такий час покидати України на поталу татарам. Вони, як довідаються, що Польща йде війною на Молдавію, себто проти великої Порти, не будуть сидіти тихо й зваляться нам на шию та спустошать Україну. Я й так послужу нашій отчизні, коли спину татар на переправі у Польщу.

Посли намагалися переконати Сагайдачного.

— Ми знаємо зовсім певно, що татар мають перевезти кораблями в Молдавію.

— Я, як живу, то ще не чув, щоб татарва вибиралася в похід кораблями. Та ж уся Туреччина не має стільки кораблів, щоб їх там помістити. У походи йдуть татари великою силою, кільканадцять і кількаадесять тисячів, і то ще з кіньми, бо піший татарин не варт нічого. Це, панове, виходить на байку й я в неї не повірю. Я не рушуся, тим більше, що, видко, пан коронний гетьман нас собі не бежає, коли сам нас не просить.

Як посли відіхали, каже Сагайдачний до своїх старшин:

— В нас стільки війська, що було б чим і переврази припильнувати, й на Молдавію піти, але цього не зроблю з багатьох причин: під булавою пана Жулкевського я воювати не буду, бо це найбільший ворог козацтва. Ми в нього не лицарі, що стільки разів кров свою за Польщу проливали й нераз її з опресії визволяли, ми в нього лотри й розбишаки. Він не бачить різниці між лицарським козацтвом, оборонцями хреста, й тими розбишацькими бандами, що їх після московської війни стільки намножилось, та не дають людям жити, й грабують не тільки Україну, але й Литву й Польщу. Я маю певні вісті, що пан гетьман змовляється з Скіндер-пашею Бегрег-бегом Босанським, щоб разом знищити козацтво до тла. Про це саме писав і до його милости короля. А врешті ми, за наші заслуги під Москвою, не дістали нічогосько, хоч ми не багато жадали: заспокоєння прав нашої віри й церкви. Хай же тепер вони переконаються, що з турками й ордою воювати не так легко, як декому здається. Не йдемо й годі.

Тимчасом гетьман коронний став із своїм військом під яругою на польському боці Дністра. Під його булавою було не більш, як чотири тисячі війська.

Та без козаків і тут не обійшлося. Польний гетьман Станіслав Конецьпольський приклікав на поміч реєстрових козаків. На його поклик прийшло дві тисячі реєстровців під сотником Михайлом Хмельницьким. Із батьком пішов і син Богдан.

Коронний гетьман вижидав обіцянних Граціянієм двадцяти тисячів волохів. При тому він стежив пильно рухи турків і ординців.

Начальний вожд турецького війська Скіндер-паша Бегрег-бег Босни зближався вже обережно до Дністра, а Граціянієве військо не приходило. Гетьман написав до нього гострого листа: це він

спричинив своїми намовами цілий похід, а тепер не приходить. Це похоже на те, що він був знаряддям Туреччини, щоб Польщу вивести в поле. Та хай не забуває, що Польща може з Туреччиною замиритися, а ця певне строго пімститься на ньому за видиму зраду.

Та й Грацяніому не весела була година. Волоша не спішилася на поклик скиненого господаря виступати проти Туреччини. В разі невдачі поляків, усю лють зогнав би на Волоші.

Найкраще було б виждати, чия візьме. Та Грацяні не міг уже довше зволікати. Зібравши шістьсот вершників, приїхав до польського обозу. Припізнення оправдував цим, що й він мусів стежити за рухами турків, щоб принести гетьманові якусь певну вістку. Його головна двадцятитисячна армія прийде невдовзі, так як обіцяв. Та коли б і не прийшла, то не велика річ. Турецького війська не багато, не більш десяти тисячів, а татарів з Галгою не більш двадцяти. Така сила славетному польському війську зовсім не страшна. Треба тільки перейти ріку та зявитися на молдавській землі, а тоді все, що живе, велике й мале, стане проти турецьких гнобителів.

Грацяні говорив те все не тільки перед обидвома гетьманами, але й перед шляхтою. Хотів намовити їх до переходу ріки. Ставляв їм перед очі, якто можна буде в Молдавії поживитися: це дуже багата країна й всього є доволі. Та й війну треба покінчити перед зимию, а тут уже серпень, кінець літа, й треба поспішати.

Та гетьман вже не довіряв Грацяніому. Відчував у його поступованні якісь хитрощі. Відтягав Переход через Дністер і дожидав підмоги з Польщі. До короля й примаса Гембіцького висилав три-важні письма.

Поміч не приходила, а підмови Граціянія робили своє.

До гетьмана прийшла депутатція від шляхти з домаганням: або веди в Молдавію на турка, або розпускай військо. Довше в такому безділлі військо оставати не може. Воно здеморалізується, тим більше, що далі й харчів для війська та паші для коней не стане.

Гетьман дав приказ переправитися на другий бік...

Тут військо відразу кинулося на грабунки й реквізіції, а обидва гетьмани не були в силі його здергати. Користали з цього турки, виловлювали поодинокі частини й вибивали їх у пень, або брали у полон.

Хоча Граціяні впевняв, що турецького війська небагато, та, що як тільки польське військо перейде Дністер, повстане проти турків усе християнське населення, старий, досвідчений гетьман зрозумів скоро, що справа не скінчиться добре. Так і писав до польського короля, прохаючи підмоги.

Волоські та молдавські бояри заворушилися, було зразу та повибивали деякі турецькі станиці. Та як польське військо перейшло Дністер і вони побачили як його мало, та й ще, як військо кинулося грабувати, зрозуміли, що їх жде. Коли переможуть турки, не минути їм страшної помсти; переможуть поляки, військо знищить грабунками всю країну.

Граціяні з великого приклонника переходу за Дністер став пропагатором думки, що треба чим швидше завертати назад через Хотин на Покуття. Тепер він голосив усюди, що турків і татар така сила, що поляки ніяк їм не встояться. Обурений Жулковський приказав його пильнувати, щоб не перешов на турецький бік, бо став його підоозрівати в зраді. Підоозріння виявилося правдиве, бо

Граціяні спрэзді пустився тікати, та його зловили.

Польське військо підійшло під Цецору й тут заняло колишні окопи Яна Замойського. Окопи треба було прочистити й понаправляти. Та польська шляхта не радо брала в руки заступи, й ремствуєла на гетьмана, що заставив їх до такої роботи, доброї хіба тільки для хлопів. Кожний вислав за себе тільки челядина. Та й челяді не хотілося важко працювати, замість лежати в холодку.

Була прегарна літня днина. Ні одної хмаринки на небі, усюди залягла мертвa тиша, навіть птиця замозкла. Навіть бреніння комашні не було чути, начеб уся природа попала від спекоти в дрімоту. Повітря було важке. Здавалося, начеб хтось поналивав людям і коням оливи в бючки.

Нараз усе змінилося. Годі було навіть зміркувати, з котрої сторони насунули густі чорні хмари. Вони стали клубитися над Цецорою, начеб тут обрали собі збірне місце. Сонце вкрилося відразу непроглядною пітьмою, блискавиці зашнирали по небі, мов огненні гадюки, у хмарах почувся страшний грюкіт, рясні громи стали бити дозвокруги. Перший грім вдарив у бунчук, що стояв біля намету гетьмана, як символ його влади та розбив його на тріски. Цей перший грім був наче закликом до цього страхітливого бою, що його почала тепер могутня стихія з слабосилим паном землі, якому здавалося, начеб уже природу покорив. Громи били без устанку, розбивали тaborові вози, вбивали людей і коней. Настав страшний день, що його й найстаріші люди не памятали. Навіть у найбільш відважних, що нє вірили в ніякі забобони, завмірало серце. Враз почалася й злива. Мабуть і перед потопом світа, що його заповів Господь через свого вибранця праотця Ноя, більшої не було. Здавалося, що небо з землею звязалося водяними мотузками, густо один біля одного. Розпалена й потріскана від дов-

гої спеки земля, не могла відразу стільки води випити. Вода закаламутилась і розсерджена, запінена плила у нижчі місця. Люди, коні та воли стояли по коліна в воді, не сміючи рушитися з місця. Людям здавалося, що прийшов уже кінець світа, остання година... Коні дрижали звісивши голови. На щастя тільки, це все не тривало довго. Повіяв від моря вітер та пігнав чорні хмари далі. Знову показалося сонце, та пекуче мов грань. На чорних, відлітаючих хмарах заграла всіми колірами веселка. Вода відпливала кудись, забираючи з собою все, що могла зі собою забрати. Увесь світ віддихнув чистим, громами відсвіженим повітрям.

Та що тільки одна буря перейшла, стала наступати друга. Вислані стежі вертали з недобрими вістями. До Цецори зближався Скіндер паша Бегерберег Босни з великим військом турецьким, а Девлєй Гірей і солтак Галға з татарами. Йшов теж сам Кантимір, головний отаман усіх ординських сил. Та й волохи, що тепер дрижали за свою шкуру, старалися туркам придобритися, й робили стежкам всякі пакости. До того не забули ще польським військам грабунків і реквізицій.

Тимчасом гетьманові вороги, що він їх мав особливо між ротмістрами різних частин, пояснюють військові, що ця велика буря, що недавно стільки шкоди наробила, і розбила гетьманський бунчук, — це поганий знак для цеї війни, ворожить кінець польському війську. А від тієї ворожби не тільки на звичайних вояках, але й на старшині стала шкура дрижати.

І Граціяні, що не мав уже куди висмикнутися й втеchi, став усею силою своєї вимовності підмавляти старшин, щоб чим скорше вдарили на ворога, бо він тепер знеможений довгими походами й спекою, не матиме часу відпочити й набрати сили. Й знову депутації до гетьмана з жаданням, щоб

зараз виводив військо в поле до відкритого бою. Гетьман мусів і на те згодитися, тільки жадав, щоб вперше привели окопи до ладу, щоб на всякий випадок було де після бою сховатися.

VI.

Як звичайно бій почався герцями. Гаряча молодь не видержала, щоб не вийхати з обозу та не взвинти ворога на герць. На герцях з татарами їм щастило. Татари не видержали й стали відступати. За добровольцями стали виступати цілі полки. Татари обіхали великим колом і цілою силою вдарили на лісовчиків під булавою Роговського. Татарів була велика сила й лісовчики не видержали. І був би може прийшов їм кінець, коли б молодий Денгоф не був зібрав наборзі кілька частин копійників та не вдарив на татар з боку. Побачивши таку підмогу, Роговський зібрав своїх „затраценців” і вдарив на татар з такою силою, що вони стали відступати. Дісталось їм тоді! Ні щадили нікого. Мов косарі траву, клали татар покосами, кого й тільки шаблею чи списом могли засягнути.

Різня покінчилася щойно ввечері, коли з окопів почулася сурма, що взвивала вертатись до обозу. Переможці верталися невдоволені, що ніч перевішодила їм покінчити з ворогом.

Ця перемога підбадьорила всіх. Побачили, що не такий то ворог, щоб його хоробре лицарство не могло поконати. Вояки переходили біля старшинських наметів і говорили:

— Не держіть нас панове в окопах мов чурів. Ми прийшли сюди битися, а нє придивлятися, як ворог із нас глумиться... Або розпустіть нас домів, коли війна вам уже навкучилася.

Гетьман здергувався з рішаючим крбком, поки не прослідить сил ворога. Запевненням Граціяні

він уже давно не вірив. А від цього, яка є сила в во-
рріга залежало, чи вести зачіпну чи оборонну бо-
ротьбу й відпорною рукою завертати до Дністра,
та дати спокій війні з нерівними силами. Та тепер,
серед такого настрою війська, треба було негайно
рішатися. Гетьман бачив теж, що незабаром не
стане ні харчів, ні паші...

Гетьман видав боєвий розпорядок:

— З окопів вийдуть дві лави тaborових возів.
Вози будуть обставлені зпереду й по боках гарма-
тою та важкими рушницями. Між возами й гарма-
тою остане вільне місце для піхотинців, що на ко-
манду виступлять, а в потребі за вози скриються.
Обі лави возів мають йти в такій віддалі так довго,
доки все військо з табору не вийде.

Всупереч гетьманському приказові цеї віддалі
не придержано, що й використали турки. Зразу
здергував їх гарматнім та рушничним вогнем Шем-
берг, і вони навіть завернули. Та за хвилину вда-
рили знову й вбилися в прірву клином. Настала ме-
тушня. Ніхто вже не слухав команди. Почалася ру-
копашня. Польний гетьман Конецпольський помітив
і цю метушню і те, що обозові чури відпрягають
коней від возів і відводять їх на бік. Це був знак,
що чури лагодяться втікати. Влітає між них, рубає
упірних і привертає який такий лад. Бачить, що на
правому крилі обскочили турки хоружого й ви-
дирають йому прапор. Жене туди гетьман, одним
махом шаблі відрубує туркові руку, й відбирає
прапор.

На лівому крилі князь Корецький, що недавно
викупився з турецької неволі, жене вихром на ту-
рецькі ряди. Він памятає, що витерпів у турків, і за-
палав жадобою кривавої помсти за свої терпіння.
Турецькими словами, що їх вивчився в неволі, лає
турків і взвиває якогось пашу на лицарський герць.
Та ніхто не виходить, ніякий паша не спішиться. Ко-

рецький сам один летить вперед, за ним другі поспішають з допомогою, і тут знову доходить до рукопашного бою.

Боротьба тривала до пізньої ночі. Цього дня впало трупом тисячів чотири турків. Поляків полягло більш трьох сотень, багато було ранених.

Аж тепер побачили всі, до якої міри Граціяні їх обманув. Тепер мали поляки нагоду переконатися, які нерівні сили станули до бою. Побачили, що вони окруженні незчисленними полчищами турків і татарів. Усім стали нагадуватися зловіщі знаки, коли гетьман віздив у окопи і кінь під ним спотикнувся, грім розбив гетьманський бунчук... Військо напав жах. Усі пізнали, що немає вже вороття. Прийдеться їм, коли не згинути від турецького меча, то вмерти голодовою смертю або попасти в турецький полон.

Граціяні побачив, що доведеться попасти туркам в руки, бо втеча можлива тільки разом з поляками, і забажав випросити собі ласки в турків, бодай за те, що влекши їм перемогу. Негідник став лазити між військом та переконувати всіх, що турків є така сила, що немає ніякого іншого виходу, як кожному з осібна дбати про себе й чим скорше тікати із цеї западні.

Його намови видали добре жниво. По таборі почались змови, щоб тікати.

Довідався про це гетьман Жулковський. Це лякало й боліло його більше, ніж чисельна перевага турків.

Скликав старшин на воєнну раду й став докоряти, що не виконали попереднього дня його приказів, що старшини не припильчували порядку в своїх частинах, а дерлися як молодики на герці, хоч він заборонив герців, бо вони тільки силу війська ослаблюють, а не приносять ніякої користі.

— А тепер — говорив гетьман — довідуся,

що дехто з вас загадує покинути військо і спасатися втечею. Не хочу вірити, щоб у нашому війську найшлися такі підлі характери, що осоромили б втечею мою сиву голову, що осоромили б наше військо і всю Річ Посполиту. Чого ж попадати нам у одчай? Ми ще не пропали й вчорашию невдачу можна ще направити при Божій помочі, треба тільки перетерпіти лиху годину. Обіцюю вам, панове, що або виведу вас із цього затисненого кола, або разом з вами покладу тут мою сиву голову в обороні нашої отчизни.

Гетьманські докори були декому з панів не в смак.

— Добре старому говорити — балакали між собою — коли його дні й так почислені. А ми ще молоді й наша отчизна буде нас ще нераз потрібувати. В мене жінка й діти, навіщо ж мені тут марно загибати?

Так говорив один, другий та третій — а Граціяні робив своє.

— В кого є розум, хай спасається, щоб не було пізно.

У цій його роботі помагав йому добре шляхтич Валенти Каліновський. За порадою Граціяні, замовив він собі кількох волохів, що за добре гроши принялися провести втікачів непроходимими лісами до Прута, а там уже тільки через воду та й вже на безпечному Покутті. Панам і на думку не прийшло, що цих волохів підставив Граціяні на те, щоб їх вивести просто туркам в руки.

І як тільки темна нічка вкрила землю чорною плахтою, як у таборі втомлені борці позасипляли, як усе затихло і тільки вартові перекликалися — стали з польських окопів виходити, мов тіні поляглих борців, шляхтичі, жовніри, обозова челядь. Дожидали їх уже зрадливі волохи, а з ними й Граціяні. Граціяні був певний, що його волохи туркам не ви-

дадуть і десь його скриють, а від поляків йому вже нічого надіятися. Тепер він бажав уже тільки пімститися на поляках, а особливо на гетьманові за те, що таку малу силу вивели проти турків. Він же ж стільки надії покладав на Польщу, що вона допоможе йому відзискати втрачене господарство. А тепер втратив усе, став ізгоєм, скитальцем, гонитимуть його мов собаку... Хай ж тепер їх усіх чорт візьме за його невдачу!

Перший, що вийшов із окопів, був Валенти Каліновський. За ним вийшли інші старшини: князь Корецький, Струсь, Тишкевич і багато інших. Наче пошесть огорнула найкращих борців. Усім звучало в усах одне слово: втікати, втікати, як найдалі втікати!

Ніхто із вартових їх не спиняв, бо вони знали виданий вечером клич.

Над Прутом чатували на втікачів татари з арканами. Деякі кинулися в' воду та потонули, не вставши ся струй. Втікали від смерті, а лізли самі в її ненаситне горло. Інших вода пропірала. Відозвалася в них лицарська честь, заговорило приспане сумління. Ті з води завернули й верталися чим швидше до обозу, щоб сонце не бачило їх соромного діла.

Вранці доповіли гетьманові, що вночі сталося. Він став обїздити обоз і доглянув тих, що вернули з нічної віправи.

— Не соромно вам пятнувати свою лицарську честь дезерцію? — гrimнув на них сердито.

— Хто ж втікає? — питає Корецький.

— Цей втікає, з кого ще тепер вода стікає — відрубав гетьман, показуючи на його мокру одежду.

Вістка про втечу викликала серед війська панику. Мусить бути вже дуже зле, коли старшина втікає. Усе спішиться до ріки й кидається в її рвучку струю. То виринають, то потапають у бистрих хви-

лях, а на другому березі зрадлива волоша вирубує їх у пень. Із лісу чути крики й стони вбиваних.

А тут знову, чури й обозна челядь, бачучи, що твориться, кидається на опорожнений обоз і грабує все, що попаде під руки. А коли вже немає що грабувати, підпалює обоз у кількох місцях. На щастя, турки підозрівають, що це якісь воєнні хитрощі, і не наступають. У цю хвилину могли були одним ударом покласти війні кінець.

Жулкевський обіздить обоз. Перед ним несуть високо піднятий гетьманський бунчук і світять смолоскипами, щоб усі бачили, що він є в обозі.

Польний гетьман Конєцпольський в розпуці. Літає конем поміж втікачами, уговорює, лає, бє шаблею та не може дати ради. Нарешті приклікав козаків. Вони заступають втікачам дорогу та грозять смертю кожному, хто не заверне.

— І не соромно вам, ланове — лає їх Михайло Хмельницький — перекидатися із лицарів у стадо зайців?

Це помогло. Втікачі вернули до обозу. Та тут застали вже тільки згарища. Навіть гетьманський намет згорів.

— І що ж ви нещасні нарobili? — говорив гетьман до втікачів. — Що вас склонило покидати свого гетьмана, ганьбити свою лицарську честь? — Гетьманові задріжав голос, що не міг далі й слова промовити. А втікачі стояли перед гетьманом, наче їм проголошив смертний присуд.

Зразу гетьман не зарядив ніяких розшуків за винуватцями грабунку і підпалу, але сказав на вухо полковникам, що як тільки вернуть за Дністер, то їх вишукає та пскарає по воєнному праву. Полковники сказали про те, теж на ухо, покривдженним, щоб їх заспокоїти, а ці знову стали голосно відгружуватися челяді та чурам. Наслідок був такий, як можна було сподіватися: винуватці почали бажати

собі, щоб ті, що їх мають судити, не вийшли цілі. Та не тільки ця одна жура впала на сиву гетьманську голсаву. Вранці довідався, що Степан Хмелецький та Ян Одрживольський втекли з обозу, забравши з собою сімсот кінноти.

— І Одрживольський мене покинув — жалівся гетьман, покивуючи головою, — а я на нього найбільше покладався.

Невдовзі гетьман польний Конєцпольський сказав Жулкевському, що козаки мають до нього великий жаль за те, що гетьман зовсім на них не звертає уваги, так начеб їх не було в обозі. Ні один з них не втікав, навпаки, вони здержали втечу. Конєцпольський піддав гетьманові думку, щоб прикликав до себе козацьку старшину й висказав їм своє признання. Надаремне.

— Не можу перемогти себе, щоб перемінити мою антипатію на симпатію. Я їх завжди вважав за гільтайїв та лотрів, що навіть найбільшою посвятою не можуть загладити всіх тих гільтайств, що наростили нашій отчизні й шляхті. Це ж їхня вина, що ми не можемо жити в згоді з Портою, і колиб їх тепер тут не було, то не велика булаб шкода.

У таку важну хвилину не хотів гетьман польний перечитися з коронним, за цей несправедливий суд про козаків. Та ж Лісовчики були на сто відсотків більшими гільтаями та розбишаками, ніж козаки.

Щоб зискати на часі, надіючись, що з Польщі прийде підмога, почав коронний гетьман мирові переговори з турками. Та з цих переговорів нічого не вийшло.

В обозі харчів чим раз менше. Багато понищив пожар. Не стало і паші. Татари пообсідали всі пасовиська, коні почали падати, падлина в окопах стала затроювати повітря.

Гетьман побачив свій кінець.

Порятунку ні звідки. Король вмів видати при-

каз, йти на чужу землю, та тепер нічим не турбується. А тут катастрофа неминуча.

VII.

Гетьман скликав старшин на нараду. Такий був зворушений, що зразу й слова промовити не міг. Не міг стояти своїми силами на ногах і спирається на плече свого сина.

— Який щасливий був би я, колиб не був дожив цеї хвилини. Мое військо, мої товариші зброй, що з ними я стільки баталій виграв, стільки перемог відніс, у рішаючій хвилині покинули мене на поталу долі. — I видно не добре вони вчинили, бо Божа десница досягнула їх вже, і то там, де вони почувалися безпечно. Каліновський потонув в хвилях Прута, потонуло їх там ще більше, багато попало в татарські пута, а багато згинуло під сокирою зрадливої велоші. Така сама доля стрінула і безпосереднього виновника тієї війни, Граціяні, бо волохи відтяли йому голову і післали її Османові. Та я не звертаю тих докорів проти вас, мої друзі, бо ви остали мені вірні. I я вас не покину. Або переможемо, або славно ляжемо на тому самому місці, де перед чвертьстоліттям славної памяті Замойський розбив турецькі полчища. Хай захоплять вас ті славні діла ваших попередників.

Ці зворушливі слова підбадьорили всіх. Всі поклялися врочисто, що не покинуть гетьмана і разом з ним покладуть свої голови.

Гетьман лагодився на смерть. Написав прощального листа до своєї дружини, й не таївся з тим, що зближається остання година.

29. вересня вийшли поляки з окопів і подалися до Дністра. Ніхто вже й не думав завойовувати Во-

лощину. Коби тільки вдалося врятувати військо від повної загибелі. Вийшли в сім рядів тaborових возів. З переду і заду везли гармату, по обох боках йшла кіннота на змарнілих конях, що їм ребра можна було полічити, між возами крилося піше військо.

Помітивши цей рух, обійшли турки польське військо великим колесом, і стали його затисняти. Врешті вдарили з великим криком на табор. Та тут приняли їх густим огнем так, що турки мусіли відступити. Напирали знова й таке тривало цілу ніч. Табор поступав тільки дуже поволі, бо безустанку треба було відбиватися. Турки не давали їм хвилини спокою, а татари засипали їх хмарами стріл. Гетьман рішив, щоб йти тільки ніччу, а в днину спочивати. Та який це міг бути спочинок, серед чистого поля, де не було ні одної деревини, що була б захищила людину від нестерпної спеки, де не було каплі води для людей та коней, що заєдно падали й своїми трупами застелювали шлях. Додавала сил усім тільки надія, що незабаром доберуться до людської оселі й там захистяться. І справді дійшли сюди четвертого дня, знеможені, спрагнені, голодні. Та тут побачили таке, що серце в них завмерло: замість людської оселі — найшли свіжі згарища. Дим із недогарків, гнаний вітром, виїдав їм очі. Розпалена сонцем земля, за кожним подувом вітру, сипала курявою й піском у вічі, заступала сонце, наче хмарою.

Останками сил добралися до річки Кобилти й станули тут обозом.

Турецькі наступи на часок припинилися. Скіндерпаша побачив, що ні разу не вдалося йому розбити табору, а за кожним разом приходилося витрачувати чимало людей. Наїхав до гетьмана листа, що хоче миритися. Обіцював дати полякам такі умовини, що зможуть цілі та здорові вернутися до

дому, а він вдоволиться цим, що не дав відобрести свому панові частини землі та прогнав ворога за межі турецького царства. Гетьман знов, що це турецькі хитрощі, що ворог хоче тільки його чуйність приспати. Але пішов на переговори і післав від себе до турків шляхтича, що знов турецьку мову, Криштофа Дружбінського. За цей час дасть свому військові трошки відпочити при водопою і набрати нових сил.

Скіндерпаша задержав в себе посла цілий день. За цей час стягав свої війська.

Зараз другого дня вранці почали турки наступ. На узгірях появилися татари та засипали обоз хмарою стріл. З другого боку почала канонаду турецька артилерія. Та з обозу вискочило кілька коzaцьких сотень, розігнало татар та здобуло навіть татарський бунчук.

Татарські і турецькі наступи повтарялися кілька разів, то з меншим, то з більшим розгоною. Поляки відбивалися за кожним разом. Та вони находилися вже на краю виснаження. Стільки недоспаних, перемучених ночей, стільки переведених серед спеки та куряви днів, вичерпали сили війська.

Настала врешті памятна ніч з шостого на сьомого жовтня. Ворог цеї ночі непокоїв табор хіба тільки галайканням. До Дністра не було більше, як 40 стай. В усіх стала відживати душа. Почувалися вже безпечні. Та інакші почування наповняли серця чурів та челяді, що почувалися до вини за грабунок і підпал. Зближалася хвилина, коли їх мали судити. І тому промишляли, якби то оминути цього.

Якась задня сторожа надибала по дорозі стоги сіна. Стала зараз його набірати й вантажити на вози, а через те відбилася від головної сили. Стала поспішати. В обозі почули тупіт кінських копит та, думаючи, що це татари наступають, стали відстрілюватися. Повстала метушня. Користає з того че-

лядь, відпрягає коней від возів та давай тікати. Що далі діялося, важко розказати. Польський обоз розірваний і без коней, не може рушитися з місця. А тут з усіх сторін, наче вода у роскохлу бочку, вдираються з оглушуючим криком турки й татари. Гольське військо добуває останків сил, щоб дорого продати своє життя. Усякий рятунок неможливий. Гетьман Жулковський відбивається слабіючою рукою. Біля нього син та братанич заслонюють його власними тілами. Даремне якийсь ротмістр віддає йому свого коня та прохає, щоб рятував своє життя. Жулковський з досади замахнувся на нього шаблею:

— Не хочу жити, коли мое військо пропадає!

В цій хвилині турок відрубав гетьманові руку разом із шаблею. Посипалися на нього удари шабель. Гетьман повалився неживий на землю. Обох його оборонців піймали на аркани.

Бачить це польний гетьман Конецпольський і каже:

— Немає вже нашого вожда, самі мусимо про себе дбати! — Бореться завзято із жмінкою своїх лицарів та оглядається за козаками. Та цих турки відлучили від поляків, окружили їх і наступають, мов розлючені осі.

В перших рядах бореться сотник Михайло Хмельницький, при ньому його син Богдан заступає його своїм тілом. Втім Богданові ломиться шабля на двоє. Якісь сильні руки ловлять його й починають вязати. А рівночасно бачить, як яничар рубнув батька в голову. Батько розложив руки й впав без життя на землю! Богдан рванувся із усієї сили, розірвав сирівець, припав до мертвого батька й став ціluвати його скривлену голову. На вид такої синівської любові, яничарський старшина спинює яничарів, що хотіли його зарубати. За хвилину Богдан

став, перехрестив покійного й станув спокійно. Він увесь задеревів. Його повели між бранців.

Конєцпольського хотіли турки взяти живцем і тому піймали його на аркан. Багато шляхти попало в полон. Дещо згинула у січі, мало хто оцілів.

Між трупами віднайшли шляхтича з відрубаною рукою. По сивій голові пізнали, що це гетьман; старшого за нього в польському війську там не було. Яничар відрубав йому голову, застромив на список і заніс Скіндерпаши. Довго вдивлявся Скіндерпаша в цю голову. Ще так недавно писали до себе, називали себе братами... А може, подумав собі, така то доля стріне і його голову.

Привели перед Скіндерпашу бранців та стали порядкувати: хто зможе заплатити більше окупу. Пійманий Мартин Казановський показував із себе вбогого шляхтича і його випустили наволю за невеликим окупом.

Богдана поставили між посполитих. Його відразу призначили на ґалеру до весла, бо його кремезна стать зраджувала велику силу. Це була найтяжча неволя. Не дармо кобзарі в думах її оспіували й людей до плачу доводили.

VIII.

Кажуть, що здоровля і волю найкраще може оцінити той, що їх втратив. Про це переконався Богдан Хмельницький, коли йому звязали сирівцем руки й гнали мов барана на заріз. Щастя його, що він не розумів турецької мови і не знав, куди його призначили. Про муки та терпіння козацьких бранців на турецьких ґалярах наслухався він, ще дитиною, від старих людей та кобзарів. Та й цього, що тепер мусів витерпіти, було доволі. Посполитих із польського війська й козаків повязали по парі, на-

силили ці пари на довший мотуз та гнали їх серед спеки й куряви, що дихнути годі було. Сторожні турки їхали на конях та підганяли бранців прокльонами, лайкою та нагайками. А хто не міг йти, хоч і підганяли нагайкою, того вбивали або оставляли на поталу вовкам-сіроманцям та гайворонню. Гнали їх степами, годували напівсирою конячиною та напували якоюсь юшкою, що через горло не могла бранцям пролізти. Бранці ночували на голій землі, таки денебудь у полі, або в смердючих шопах, серед сміття і гною. Насікомі розідали тіло до крові, а щурі всю ніч виправляли по них свої герці та цілу ніч нє давали заснути.

Зовсім інакше поводилися з панами, що від них надіялися багатого викупу. Везли їх на возах, годували краще, розуміється, таки за їхні гроші, й нічліги для них були кращі.

Богдан не мав із собою ніяких грошей, бо усі гроші остали при батькові, а в останній хвилі і голови в нього до цього не було, щоб їх від батька забрати. А хто в таке впаде і не має зломаного шелюга при душі, над цим певно ніхто не змилується, ніхто не пожаліє, а вже найменше сподіватися цього від турецького наглядача бранців. Таке було й з Богданом, не було з чого дати бакшиша, то нераз і води не можна було допроситися, а що ж говорити про кусок хліба.

Нарешті пригнали бранців до Акерману, а відсіля повезли їх до турецької пристані Бургаса. І на кораблях бранцям не було краще. Столочили їх тут мов селедців у бочці, під чердаком, що й дихнути не було чим. Тут Богдан мав нагоду приглянутися, які муки терпіли невольники-гребці.

В Бургасі бранців поділили. Одних повезли до Царгороду, а других замкнули в якісь шопі, в пристані. Богдан не міг з турками розмовитись і довідатись що про своє призначення.

Одного разу вивели їх, яких сорок чоловікâ. Усі були мов з хреста зняті. Поганий харч, погана вода, далека томляча дорога, виснажили їх так, що тільки люди із залізним здоровлям, могли видергати. Тепер стали їх оглядати якісь комісари, одного бранця за одним, мов коней, виведених на ярмарок. Бранці думали, що тепер будуть їх продавати, бо довкруги зібралося багато народу і стали до них придивлятися... Комісари добирали їх до пари, сильнішого й слабшого, і так вязали їх разом. Щойно тоді довідалися, до чого вони призначені. Сказав це їм якийсь потурнак по українськи. Вістка всіх наче заморозила. І Богдан, що досі приймав усе байдуже, мов із сну прокинувся. Перед його уявою стала погана дійсність-правда, у цілій своїй грозі. Сходячи східцями під чердак корабля, де було місце для гребців, зітхнув важко і сказав у голос:

— Пращай, мій білий світ!

Його товариш по парі, молодий, може вісімнадцятьлітній юнак, радісно озвався:

— Так ти, чоловіче добрий, з України?

— А вже ж з України, — відповів Богдан і став до нього придивлятися ближче. Хлопчина, здавалося, був слабосилий, і мабуть тому їх разом спарували. Обличчя його було марне, руки вихудлі й обгорілі на сонці, сині, добрячі очі визирали з почорнілих очодолів мов дві незабудьки з трави.

— А ти відкіля сюди попав? — спитав його Богдан.

— З України. Татари піймали мене, як я з батьком і сестрою працював в полі, при хлібі, пігнали мене до Козлова, а відтам кораблем до Бургаса.

Юнак посумнів. Зразу, як почув на чужині рідну мову, наче зрадів був. Забув на мент про неволю, здавалось йому, що він знову на Україні, під голубим, погідним небом. Та оповідаючи про татар,

вернув до дійсності, хвилива радість розвіялася мов сон і горе знову прилягло хлопячу душу важким каменем.

— Ти, парубче, оставил рідних?

— Не знаю. Батька вбили таки в полі, молодшу сестру взяли в ясир, а що сталося з мамою, цього я вже не розвідав. Вже мабуть ніколи не побачу мосії Насті на цьому світі. — Заплакав з тиха, а грубі слізози потекли йому з очей.

— Чого ж вони призначили тебе до такої важкої роботи? Та ж в тебе сили до цього немає.

— Та це мабуть за кару, що я не хотів виректися Христа й призвати їхнього поганого Магамета.

— Гарно ти це зробив і за це я тебе люблю. Будемо при одному веслі, буду тобі помагати, а може Господь вирятує нас колись з неволі...

— Хіба ж це можливе видістatisя з цього пекла й вернути в Україну?

— У Бога все можливе. Буває і таке, що запорожці візьмуть таку ґаляру й визволять невольників...

— Колиб то Господь змилувався...

Їхню розмову перебив наставник. Привів їх до одного весла і прикував їм ногу ланцюхом до лави. Наставник, український потурнак, що добре говорив українською мовою, пояснив їм, що треба робити. Весло треба натиснути, щоб другий кінець піднісся із води вгору, перетягти його наперід, знову погрузити у воду і з усієї сили притягнути до себе. Робити це треба на знак отамана, що там на столі вибиває знаки палицею.

— І хайби котрий не зробив так, як треба, то ми його ось чим попросимо — і погрозив грубим канчуком. Канчук свиснув у повітрі. Хлопець здригнувся, начеб його мали вже бити.

— Не тривожся, хлопче, — каже Богдан. — Нас

ще не бути, а ми так робитимемо, щоб не було причини нас бити... А як тебе звуть?

— Мене Степаном охрестили, а по батькові то я Кожушенко.

На даний отаманом знак весла пішли в рух. До цього наставник вигойкував ще щось по турецьки під такт руху весел.

Куди вони плили і навіщо, ніхто із бранців не зінав. Богданові, при його медвежій силі, праця не видавалася надто важка. Та не так легко йшло другим. Під чердаком почулися проклони, удари батогів і стогони битих гребців.

Після дванадцятигодинної праці зміна гребців. Галяра станула. Наставники відмікали колодки та виганяли гребців на чердак. Тут віддихали повною груддю свіжим морським повітрям і протягали за дубілі ноги. Подали їм якоєсь поганої юшки з кусками вудженої бааранини й зацвілих сухарів із чорного хліба. На таку іду в Україні й собака не глянула б. Та голод не брат. Тепер дванадцять годин відпочинку аж до другої зміни.

Це була воєнна галяра. По обох кінцях чердака великі шопи: одна для війська-яничарів, друга для гребців - невольників. По чердаку походжають узброєні яничари. Невольники лягають на чердаку на помості. До шопи не спішаться: вони знають, що їх жде на поганій, перегнилій мерві у шопі. Степан держиться Богдана. Йому здається, що це брат ріднесенький біля нього, та так ним піклується.

— Тям, Степане, — говорив Богдан, лежучи на помості, — що тепер найцінніша для нас річ, це наше здоровля. Колиб ти занедужав, то ніхто з тобою панькатися не буде, а викинуть тебе, як стару ганчірку, за борт. Тому перш за все бережи свого здоровля.

Розмовлячи так, дивилися на погідне, зоряне небо. Степан шукав своєї зірки, що її бачив від ді-

тини в Україні. — Не знати, чи бачить її тепер моя бідна сестричка Настя? — думав хлопчина й гарячі сльози потекли йому з очей. Богдан знову думав іншу думку. Чи справді ці ворота неволі замкнулися за ним на віки? Чи справді треба буде тут терпіти, поки стане сили, а відтак живому пірнути у воду? А може прийдеться у цій проклятій турецькій скрині піти на дно, як настане буря або трапиться який бій? Не такого кінця він бажав собі, йдучи в похід. Чому йому не було полягти геройською смертю біля свого батечка? Він тепер щасливий там, ідіже ність боліznі ні печалі, а тут треба ще, Бог вість, як довго мучитися.

— Чи ти, Степане, спиш?

— Ні, дядьку, я думаю. А тепер пора молитву прочитати на сон грядущих...

→ Твоя правда, читаймо разом. —Богдан став півлолосом хреститися.

— То й я з вами помслуюся — заговорив якийсь старший невольник, що, здавалося, дрімав побіч Степана.

Стали всі три разом молитися.

— Здається, що від цього й полекшало — каже невольник — і менше болить, а то вчора наставник порізав мені добре спину.

— Завіщо? — питає Степан.

— Ти ще питаєш? Не вспів я весла піднести.. Я вже три роки тут мучуся. Буває, я такий втомлений, що вранці руки не здужаю піднести. Вже й смерті я в Господа благав, уже й хулив Господеві, що не хоче моєї молитви вислухати. Я гадав, що мене грім вбє. Аж сьогодні, як почув я рідну мову та ще помогився з вами ,то мов камінь із душі зсунувся.

— Старайся, земляче, заснути. Проснишся, то й сили прибуде. А як тебе звати?

— Миколою, та ще й Кущенком. Перед роками

трьома під Очаковом на аркан мене піймали. А як тебе, брате, кликати?

— Мене охрестили Богданом.

— Богданом? Так ти, бачу, не з простих будеш. У нас посполитих козаків такі ймення не водяться. Ти, мабуть шляхтич, та все ж таки ти, як я це по молитві завважив, православний.

— Так. Я і на Січі побував, з Сагайдачним у морський похід ходив.

— От бачиш! так ми товариши. А з якого куреня ти будеш?

— Я з корсунського.

— Це вже не мій курінь, бо я з плетнерівського... Слухай, товаришу, коли тобі доведеться видобутися на волю, поклонись від мене матері-Січі та святій Покрові, поклонись іконі, що в нашому курені завішена над срібною лямпадкою, і всьому товариству січовому поклонися — від товариша цього куріння, Миколи Кущенка.

— Добре, товаришу, а ти зроби те саме від мене, коли раніш визволишся.

— Так, так, я певне визволюся раніш і полину на Січ, та на цю другу, де то, знаєш, ність болізни, ні печалі...

— Не говори так, бо ніхто не знає, що його жде, хто ближче краю...

— А я це знаю — каже Кущенко. — Моя душа віщує мені близьку кончину. Одного мені жаль, що без сповіді, без Причастя святого з цього світу піду, що не гримнуть над мосю могилою козацькі мушкети, не прикриють панове товариство моїх очей червоною китайкою, не прочитає надо мною ніхто со святыми... Ось чого мені жаль.

Миколі заломився голос. З його груді вирвалось придушене ридання, щоб вороги не почули. Ніхто йому не перебивав, ніхто не пробував його потішати. Микола виплакавшись, промовив врешті:

— Ща ще не все для мене пропало, щоб спасти мою душу. По нашему січовому закону, козаки сповідаються у поході перед собою, перед усім товариством. От, січовий товариш Богдане, я теж перед смертю визнаю перед тобою свої гріхи. І не заберу їх на той світ із собою.

— Я цей козацький закон знаю і його не знехтую. Тільки, що в мене не має влади простити тобі гріхи, бо я не піп. Та будемо разом молитися, щоб Бог тобі твої гріхи простив. Бог вислухає нашої молитви, бо його милосердя більше, як усі гріхи цілого світу. Говори, брате, коли хочеш.

Богдан був схвильований.

— Не знаю справді, які мої гріхи — говорив Микола перехрестившись. — Я хулив Богові тому, що не хотів моєї молитви вислухати, й не післав мені смерти. Я не мав терпеливості у терпіннях, якої нам наказує наш Спаситель, що більше витерпів за нас. Я проклиав моїх ворогів-мучителів, замість їм простити, як Спаситель прощав своїм ворогам. Це все мої гріхи, що я їх зробив тут у неволі... А попереду я був добрий християнин, ходив у церкву, Богові молився, постив, говів, ворогів святого хреста громив, невольників із неволі визволяв, а вже татарам та туркам добре я дав себе піznати, як на воїна христового пристало... Автім, святий я не був, бо тепер святих на землі немає. Хай мені Господь простить!

Хоч Богданові клейлися очі до сну, він переміг себе й почав у голос відмовляти покаянні псальми, а Микола повторяв за ним слово за словом. А як кінчили вже, помітив Богдан, що його товариш заsipляє й сам заснув...

Та не довго їм спалося. Прийшов час переміни гребців. Наставники будили сплячих, копаючи їх немилосерно ногами. Микола спав мов неживий. Даремне його копали. Він відкрив на хвилину очі та

не мав сили підвести. Наставник почав його бити.

— Його б оставил на цей раз, хай відпічне! — говорив Богдан.

— Не твоє діло — воркнув по собачому потурнак. Прикладав двох невольників та щось до них по турецькому проговорив. Вони взяли Миколу за руки й ноги, розмахнулися й викинули через борт у море...

Наляканий Степан дрижав усім тілом і пригорнувся до Богдана.

— Помолись, Степане, за його праведну душу.

— І нам таке буде — каже Степан.

— Не мусить таке бути. Ми ще молоді й не одне прийдеться нам пережити. Ходімо, хлопче, на наші місця, щоб нас не розлучили.

Приковано їх до лави. Богдан каже:

— Памятай, Степане, ми так маємо робити, щоб не дати їм ніколи причини, знущатися над нами. І тримайся мене все, щоб ми могли однакову долю мати й ніколи не розлучатися.

— Я не хочу ніколи з вами розлучатися, бо без вас я певно пропав би.

І справді так було. Наставник не мав ніколи причини лаяти їх та зневажати, й вважав їх парою найкращих гребців.

Їздили так по Чорному морі до осени. Восені бували тут часто великі бурі. Високі гори-хвили підносили ґаляру високо-високо й кидали нею у пропаст. То знову клали її на бік і держали її так якийсь час, поки не випустили її з своїх обіймів. Людей кидало мов снопами, розбивало їм голови об стіни. А вже для прикованих гребців було справжнє пекло. Й на чердакові ніхто не міг вдергатися на ногах. Тоді вся ґаляра перемінювалася в багатоязичний дім молитви. Молилися на всіх мовах, на всіх вірах. Тоді справджуvalася народня приповід-

ка: „не хочеш молитися, йди на море вчитися”. Тоді й твердосерні наглядачі ставали мякші.

Часті бурі так ушкодили Ґаляру, що треба було її направляти. Ґаляра поплила в царгородську пристань.

Невольників висадили на беріг, бо ж гребців більш не було треба. Були вони вихуділі, замorenі голодом, немиті, обдерті... І сам Богдан певно не був би себе пізнав. Обличчя заросле, на голові довге волосся, скудовчене, що довго нечесане позбивалося в котуни. Вилиці виставали мов у мерця і тільки чорні очі горіли вогнем.

При виході стояв знатний турецький старшина та приглядався пильно до невольників. На Богдана звернув свою особливу увагу. Старшина дав знак і його відлучили від гурту та поставили на боці. Біля його станув Степан.

Паша, — цей старшина був паша, — приступив до Богдана.

— Чи ти козак? — спитав його через товмача.

— Козак реєстровий з чигиринського полку.

— Де тебе узяли? В Криму? А може в Синопі, бо цей шайтан Сагайдак аж туди недавно поважився.

— Мене взяли під Цецорою.

— То може ти польський шляхтич, чому ж не дадуть за тебе окупу?

— Я шляхтич руський православної віри і не має кому мене викупити, бо мій батько поляг під Цецорою.

Паша заговорив щось до своїх людей і вони оставили Богдана а Степана хотіли забрати. Богдан каже до товмача:

— Попроси його милості, щоб його оставили при мені, це мій брат.

Паша дозволив і обох їх повели в Царгород. Турецький народ навіть не глянув на цих обірван-

ців, бо ж це в Царгороді звичайна річ. Завели їх до величної палати над Босфором. Тут проживав паша.

Поперед усього повели їх у лазню. Господи! ішо за розкіш! Багато болота та бруду треба було змити, заки до тіла добралися. Опісля взяли їх під ножиці й бритву, а там і одежда найшлася. Повечеряли і полягали спати, перший раз у чистій постелі. Здавалося їм, що це якийсь чарівний сон.

— Не забувай, Степане, що ти мій брат. Коли б ця брехня виявилася, то ми обидва пропали. Маєш казати, що ми оба на приказ гетьмана Конецпольського пішли на війну. Ти навіть козаком ще не був, тільки чурою при батькові, що поляг під Цецорою.

На другий день повели їх перед обличчя його милости Селіма-Паші. Він поглянув на невольників і всміхнувся.

— Ну, тепер ви схожі на людей. Скажи мені, ти старший, чим ти був, яка в тебе освіта?

— Я скінчив школу в єзуїтів у Львові й Ярославі, а опісля господарював при батькові, в нашій садибі в Суботові під Чигирином, поки нас гетьман не покликав у похід.

— Мені відомо, що козаки мають гетьмана якогось чортівського Сагайдака, що від нього нам життя немає.

— Сагайдачний не є тепер козацьким гетьманом. Зрештою він не має ніякого права до ресстроких козаків. Ми підлягаємо безпосередньо польським гетьманам.

— Чи ти мені правду говориш? — питав паша і дивився Богданові просто в очі.

— Я готовий присягнути на євангеліє, що так було, як я виїздив під Цецору.

І товмач потвердив, що тоді Сагайдачний не був гетьманом.

— Які наміри має польський король супроти високої Порти?

Богдан тільки руки розвів.

— Як жеж мені, худопахолкові, знати про королівські наміри?

— Тепер бачу, що ти говориш правду. Я сам знаю, що ти цього знати не можеш та хотів знати, чи не пічнеш ти торочити теревенів, що ти з королем при одному столі сидів. Тут вже й такі брехуни бували... Та скажи мені, чи козацтво вдоволене з польського короля Жигмонта?

— Ні, ваша милосте, бо король дуже вже єзуїтів слухає, та окраїнні пани православну віру угнітають та замуочують народ панщиною.

Паша слухав уважно, помовчав трохи, а тоді питася:

— А чи ти знаєш, чому я взяв тебе з галяри до себе?

— Не вгадаю, ваша милосте.

— Я хотів від тебе довідатися, чому козаки так на нас завзялися, що просвітку від них не маємо? татарські набіги на християнські землі та тайні прикази короля, щоб козаки непокоїли Туреччину, між писокюю Порою і козацьким народом були б дуже гарні відносини.

— Ти добре говориш і по твоїй мові бачу, що ти чогось вчився. Тільки те не виходить на правду, щоб польський король приказував козакам нападати на наші землі. Та ж на наші часті жалоби, він завжди виправдується, що козаки це не його люди, тільки розбішаки, що не признають його за пана.

— Ваша милосте, а чи козаки винні тому, що пан Потоцький, снятинський староста пішов на турецькі землі, в обороні свого тестя Могили? А чи в цій останній війні, що так славно скінчилася для Вас під Цецорою, теж козаки були причиною? Таж

козаки відмовилися від цього походу і пішло тільки дві тисячі нас, реєстрових козаків, що підлягаємо польським гетьманам. Взяв нас гетьман на показ, щоб знову змогти звалити вину на козаків. Таке було й з московською війною, що стільки біди та клопотів принесла Польщі.

— Так, ти говориш правду, а така людина в мене багато варта. Тому й задержу тебе з твоїм молодим братом у себе й роботу для тебе знайду. Ти мені говорив, що ти завідував господарством твого батька. В мене є гарний хутірець під Адріянополем, та мушу що року до нього докладати, бо ніякої користі мені не дас. Тепер ти будеш ним завідувати. А може ще коли будеш мені до чого іншого потрібний.

— А які там люди працюють?

— А навіщо ж тобі цього знати?

— Ваша милости, це дуже важна річ. Робітники, що мають працювати в полі, мусять бути хліборобами з діда-прадіда. Це мусить віками входити їм у кров і кістку. До хліборобства підходять найкраще українці. Коли я таких людей матиму під свою рукою, то можу заручити, що ваша милість матиме гарні приходи з хутірця. Йде мені ще й про те, щоб я міг із своїми робітниками розмовитись. А я іншої мови, крім української, польської та латинської не знаю.

Паша заговорив до Богдана латиною. Хмельницький здивувався.

— Тобі дивно, відки я знаю латину. Отже скажу тобі, що я чотири роки був турецьким послом у Парижі й мусів навчитися латини, — сказав паша й додав: — Зараз завтра поїдеш із моїм листом та обіймеш заряд моого хутора.

— Старатися буду всіми силами вдоволити вашу милість. Я доволі добре знаюся на сільському господарстві і тут використаю усе мое знання.

IX.

Хмельницький приїхав на хутір якраз в часі великих польових робіт.

Тут господарили справді по орієнタルному. Гарні квіти, зелена стрижена травичка, південні дерева, кущі й ростини, водограй. Все те пестить око та не дає ніякого пожитку. Хмельницький взявся запопадливо до праці на український лад. Закупив у Адріянополі кілька болгарських плугів і борон та переробив їх на свій спосіб. Паша прислав йому кільканадцять українських бранців. Яке ж було їхнє здивування, коли Хмельницький став з ними молитися та спровадив грецького попа з Адріянополя, щоб правив їм Службу Божу. Вони думали, що це якийсь потурнак, що стане їх на турецьку віру навертати та знущатися над ними. Вони зрадили невимовно, як побачили себе під рукою свого чоловіка, і працювали радо, що не треба було підганяти їх до праці.

Хмельницький оставил малу частину травників та квітників біля палати паші, а решту казав зорати та засадити городовиною. Під осінь міг уже вивезти до Адріянополя кілька возів городовини на базар і продати її там за добрі гроші.

Восені приїхав Селім паша оглянути свій хутір. Не пізнав його. Замість травників і квітників — трядки з розкішною городовиною. Та ще більше здивувався, коли Богдан передав йому доволі важкий гаманець із золотими цехінами.

— Це за продану городовину. Маю надію, що нарік, як пічну сіяти й садити вже під весну, буде цього більше.

— Як жеж воно? Хто ж це купував? — питав паша.

— В Адріянополі купують це радо, бо я принілав гарне насіння.

— Мені й на думку така не приходило. Ці ледарюги-зарядці багатіли моїм добром, дістануть за це по п'ятьдесят батогів у пяти, не подарую їм цього.

— Прохаю вашої милости вибачити їм. Вони хвояйнували по свому, як вміли: квіти, травники, водограї... Все те веселить панське око та не дає ніякого прибутку. Вони й не знали, що можна робити так, як я робив. А не мали городовини, то й не мали прибутків.

— Ну, добре. Та ці перші гроші візьми собі. Опісля будеш вже мені давати.

Богдан був радий із дарунку, бо в Туреччині гроші дуже потрібні.

Хмельницький робив цілу зиму приготування до весняних робіт і спроваджував найкращі насіння. Часто їздив в Адріянопіль та робив тут знайомості, особливо з купцями, бо з ними мав найбільше до діла. Вони знали, яке значіння має він у паші.

Та згодом нашлися вероги, що завидували йому цього добра й хотіли його висадити. Не могли нічого на ньому найти та все таки почали писати до Селіма доноси, що цей гяvr його окрадає. Селім приїхав на хутір і перевів строгое слідство. Богдан, хоч не почував за собою ніякого гріха, потерпав, був в Туреччині все можливе. Не найшовши за Богданом ніякої вини, нагородив його грішми, а донощиків кезав вибити.

Від тоді став Богдан збирати гроші на викуп. Не знев, скільки треба. По тодішньому звичаю мав сам поставити ціну за себе. Богдан був у клопоті, як високо себе цінувати, а поспитати паші не смів. Подумав, що йому в нього зле, або всердитися та відошле назад на ґаляру.

І цього року продав Богдан добре збір та повіз свому панові в Царгород багато грошей.

— Бачиш скільки гроша я втратив через цих

дурнів? Вони, замість дати мені золоті цехіни, дурили мене цяцьками... Тепер йде зима. На хуторі праці не буде, приїдь до столиці, приглянешся тутешньому життю.

— Ласка вашої милості така велика, що й сказати годі. Без неї я був би пропав марно на якій галері під канчуками доглядачів. А так я живий і здоровий. Та я не люблю лежаного хліба. В деякого праця вважається карою, в нас українців ні... В нас навчає Церква: молися та працюй. Я і зимою матиму чимало праці на хуторі. Треба все обдумати й приладити до найближчої весни, ю треба почати весняні роботи раніш, як у цьому році. Я хочу ще, за дозволом вашої милості, завести гарний садок із овочевих дерев. Кипариси та інші квітисти деревна гарна річ, а з овочевих дерев буде більша користь. Розведу ще ю виноград...

— Роби, як знаєш, тільки із вином дай собі спокій, в нас пророк заборонює вживати вина.

— Ваша милосте, від виноградної ягоди до вина, ще дуже далека дорога. Вина я робити не буду, бо ю не вмію цього, а виноград буду продавати за добрі гроші.

— Роби собі, що хочеш, сади виноград, продаєй ягоди, тільки з вином не починай нічого, бо цим я дав би поганий приклад для правовірних визнавців пророка.

На тому ю стало. Богдан остав на хуторі ю цілу зиму садив деревця, що їх спроваджував із Греції.

Перед Хмельницьким виринагло заєдно питання: що буде далі? Добре мені тут, та все ж я невольник, а остати на віки невольником годі. На турка я не перейду, своєї віри не зраджу, гарему собі не заведу, а сімейного життя не хочу зрікатися. Та це можливе тільки в Україні, під українським небом... в моюму любому Суботові... Треба буде із цього турецького раю тікати хіба...

Думка, як зробити б це найкраще й найбезпечніше, не покидала його тепер ні на хвилину. Та придумати не міг нічого. Піймають, галяри певніські й ніхто більше вже не визволить. Порадитись би кого, та де його найде. Натрапить на такого свата, що його зрадить, та ще й гроші за зраду візьмє. Тут на сході все можливе. Тут богом є бакшиш. А може якраз при помочі цього турецького бога можна б це зробити? З турком балакати про це небезпечно, але з греком можна. Греки мудрий і проворний народ, вони вироблюють собі між турками щораз більше значіння, вони всюди вміють зайти, як не передніми, то задніми дверми. Вони добре вивчили фільософію Пилипа Македонського, що, мовляв, немає такого муру, щоб його не переліз осел, обюченій золотом. Богдан знов із грецької історії, що між ними були патріoti й герої, Леоніди, Мільтияди, Темістоклі, Аристиди, Сократи... та згодом заразились орієнタルною культурою і між ними появилися Алькибіяди й зрадники батьківщини Павзанії... Не врятувала греків ні їхня висока культура, ні філософія їхніх мудрців. А вже після завоювання Греції Римом, греки зійшли з героїв до ролі вчителів, акторів, гістріонів, співаків і надворних панських блазнів.

Богдан, остережно й заходячи з далеку, заговорив до грецького купця Сімонідеса, що з ним стояв у торговельних звязках. Цей вказав йому на багатого купця царгородського Базілевса Навтакі. Він веде широку торгівлю з усім світом і має великий вплив у Царгороді, навіть у самого султана Османа. Його майно числять на мільйони.

Богдан тільки руки розвів.

— Як жеж мені до такого пана доступити та ще й балакати про втечу.

— Хто ж тут про втечу говорить, — каже грек
— Він має своїх агентів по цілому світу. Чому ж ти б

не мав стати таким агентом у Польщі чи в Україні? А коли він у тому побачить свій інтерес, то певно подбає, щоб Селім паша випустив тебе з неволі.

На радощах Богдан не знову казати. Та ж за це Селім паша не може гніватися!

— Та як я до нього дістануся?

— Заплати мені дорогу в Царгород, а я вже це зроблю.

— Не тільки заплачу дорогу, але ще й осібно винагороджу, коли б тільки порятував мене...

Другої днини поїхав Богдан із Сімонідесом в Царгород. Знайшов якесь діло до свого пана.

Сімонідес завів його до Базілевса. Проживав він у пишній палаті над Босфором, де були палати найбільших багатирів. Грек розповів у чому діло.

— Я чував про тебе від твого пана, моого доброго приятеля, Селіма паши, що ти проворна людина й такої саме мені треба. За мною ти не церемоняєшся, бо я християнин, не муслєм. Сідай біля мене, поговоримо про діло. Коли б ти хотів стати моїм агентом на Польщу та Україну, ми зараз погодилися б. За кожну справу, що ти мені полагодиш, я тобі платитиму, бо я купець. Коли я зароблю то повинен заробити і той, що мені до зарібку допоміг. Бачу, що ти вже й по турецькому навчився. До мене писати можеш і по латинському.

— Ваша милосте, — каже Богдан, — купуєте кота в мішку: я ж невольник і перш усього треба мене з неволі викупити, а я й не знаю яку ціну поставити на себе в моого пана й добродія.

— Стільки, скільки ти варта, ти не можеш за себе заплатити. Та це вже мое діло й інтерес. Я ще сьогодні поговорю з твоїм паном, а ти прийди до мене завтра вранці.

Богдан вийшов від Базілевса повний надії, що таки повернеться в Україну й не потребуватиме опискувати втечею. Сімонідес штовхнув його в бік.

— Бачиш, Хмельницький, як я тобі добре порадив!

— Підождімо ще, який буде тому кінець. Може паша заправить стільки, що я не зможу заплатити.

— Цього найменше боятися. Як за тобою промовить Базілевс слово, то паша тебе й так пустить. Зрештою тебе взяли з султанської галери, а що він за тебе не заплатив, то це значить, що ти султанський невольник, а не його.

— В такому разі, буде ще тяжче це зробити.

— Буде легше, та чого тобі цим турбуватися. Підождім до завтра. А коли б паша справді робив які труднощі, то хай вибачить, як ти собі гарненько втечеш із неволі. Це не таке важке, як тобі здається. Масш трохи грошей, що дістав від паші, а це повинно вистарчити.

— А ти відки це знаєш?

— Ми все знаємо, знаємо й таке, чого ти сам не знаєш. До мене приходили вже такі, що хотіли тебе безпечно визволити...

Другого дня Богдан ішов із бюочим серцем до палати Базілевса, непевний, який почує присуд. Тут довелося йому ще доволі довго ждати, бо Базілевс полагоджуав інші справи. Врешті покликали його перед обличчя багатиря.

— Здоров, пане Хмельницький, — привітав його господар. — Ходи ближче та сідай біля мене, добру новину тобі скажу: ти вільний.

І простяг руку на привітання.

— Говорив я вчора з пашею. Він не противний, щоб ти їхав в Україну, хоча б і зараз. Та він має з тобою ще дещо балакати й хоче, щоб ти зайшов до нього.

— А що буде з цим, що я султанський невольник?

— Це пусте. Султан має їх стільки, що без

одного обійтися. Ти думаєш, що тут султанських невольників списують в реєстр? Вони тут вмірають кожного дня тисячами й ніхто цим не турбується. Ти поїдеш тепер у Польщу й Україну, а я дам тобі ще вказівки, що маєш у моїх інтересах робити.

Богдан не зінав, як йому дякувати за це добродійство. Здавалось йому, що це чарівний сон, і боявся із нього пробудитися. Виходив із палати, начеб на крилах летів.

Паша приняв його гарно.

— Здоров, Богдане! Так ми розстаємося? Коли їдеш?

Хоча Богдан рад був на крилах летіти в Україну, та почуття вдячності перемогло.

— Не поїду, поки не впорядкую всього так, щоб і без мене на хуторі могло обійтися. Оставлю людину, що мене заступить. Він досі був моя права рука в усьому: це український невольник Никифор Дутко. Це добрий хлібороб і добре знає свою річ.

— То їдь на хутир, порядкуй все, як знаєш, а як буде все готове, дай мені знати й я приїду з тобою розпрощатися.

Богдан був щасливий. Його мрії сповнилися. Він свободний. Поверне в Україну, до свого любого Суботова, до своєї нененьки й осолодить її гірку старість.

Дорогою розмовляли вдвох із Сімонідесом.

— Нерозумно ти зробив, Богдане, що продовжив свій побут у Туреччині на цілий місяць. Тут ніхто не знає, що за місяць може статися. Твій паша сьогодні в ласці у падишаха, а за кілька днів падишах може послати йому шовковий шнурок, щоби повісився.

— То в Туреччині хіба тільки одному султанові безпечне жити.

Грек розсміявся у голос.

— А ти не чував про палантін й гаремові рево-

люції в Туреччині? Змовляється на султана, підпластять євнухів, а ці ніччу потихоньки задавлять султана, навіть не шовковими шнурами. Або підспиплять якої отрути в страву. А другої днини проголосять, що його величество, пан усього світу, пострах невірних, зволив ласкаво відійти тієї ночі до сьомого неба.

Грек знову засміявся.

— Ти зле робиш, що хочеш тут оставати, поки не впорядкуєш справ свого пана. Тікай відсіля чим скорше, бо може вийти таке, що пашу повісять, його майно піде в кишенню цього приятеля, що йому підставив ногу в султана, а тебе й твого брата поведуть на мотузку на базар продати тому, хто дастъ більше.

Богдан затривожився. Приїхав на хутір і тільки одному Степанові сказав у тайні, що вони вільні.

— Тільки ти, Степане, держи язик за зубами й навіть веселості по собі не показуй, бо все може піти у воду.

Богдан узявся до праці. Дуткові говорив, що й як треба буде з весною робити, та все начебтільки його радився.

Вже після двох тижнів написав до свого пана, що вже готовий і може передавати все господарство своєму наслідникові. Паша зараз приїхав.

— Я ні раз не дивуюся, що ти так поспішився. Знаю, що козаки люблять свободу над усе в світі, та, що тобі спішно в Україну. Та я, тому власне, що вертаєш, хочу з тобою дещо поговорити. Випускаючи тебе, мав я на думці не тільки інтерес Базилевська, але й свій власний. Ти чоловік не простий, думаю, що підеш між козацтвом високо. Хочу це використати для Туреччини. Ми вже не раз про те говорили, що між козацтвом і Туреччиною не було б ворожнечі, коли б не теє, та не онє. Козаків і їхню віру угнітають окраїнні пани й народ козаць-

кий рад би висвободити себе з панської кормиги. Отож, мій друже, приготовляй козацтво на те, що колись може воно числити на поміч високої Порти. А коли б ці дві сили разом получилися...

— Як я тільки придивився турецьким відносинам, це стало моєю задушевною мрією. За віщо ж ми, козаки, маємо з турками битися? За те, що якомусь панові захотілось заграбити Молдавію чи Волошу? Яка нам з цього користь, що ми за свою пролиту кров дістанемо? Торбину ласки й пустих обіцянок...

— Бачу, що ти мене зрозумів. А тепер поклич своїх підручних і скажи їм, що і як вони мають робити з весною.

Прийшли всі українські невольники, що працювали в паші на хуторі.

Богдан став говорити.

— Мої любі земляки! Звіщаю вам, що я оставляю вас і вертаюся в Україну. Мое місце за згодою його милости, вашого пана Селіма паші, займе Никифор Дутко. Будете його слухати так, як мене слухали, і працювати щиро для вашого доброго пана. Ви ж знаєте, що вам, невольникам, ніде так добре не може бути, як тут.

— Правда, батьку. Та чого ж ти нас, сиріток самих лишаєш? — Вони стали хліпати й втирати сльози.

— А скажіть по правді, хто з вас оставил би тут, коли б міг піти на волю? Ти, Никифоре, посписуй мені всіх, хто з якої сторони України, та що маю переказати його рідні. Може за кого пришлють окуп...

Паша пильно приглядався цій сцені та прислушувався, як вони говорили. Богдан глянув на пашу й не на жарти налякався. Обличчя в паші змінилося. Дивився остохнілими очима кудись даліко, наче душа з нього вийшла. Сидів без памяті, мов нежи-

вий. В кімнаті стало тихо мов при вмерлому. Бо й невольники налякалися: не дай, Господи, смерті паші, то їх чіпатимуть за збивство високого достойника. Богданові пригадалось те, про що він балакав із Сімонідесом: коли б паші не стало, прощайся з волею, а тут може й доведеться на колі згинути.

Нарешті паша, наче із сну глибокого прокинувся. Протер очі й важко зіткнув. Дав знак, щоб усі вийшли, і каже:

— Чи я спав тепер? — питає Богдана. — Мабуть спав, бо дивний сон мені приснився... Слухай: як я прислухувався до вашої української мови, мені здавалося, що вона не с мені чужа і я її давно, дуже давно, вже десь чув. Під її звуки я став засипляти так солодко, як при найгарнішій музиці. І нараз я пібачив якесь село. Це ні було турецьке село, таких сіл в нас немає... Широка вулиця, біленькі, чепурні хатки всі в зелені, побіч огородчики з квітами й городовиною, а найбільш соняшників, що звертали свої голови до сонця. На плоті посудини, застромлені на коли горі дном. Нараз наскочили на це село якісь вершники, в овечих кожухах горі вовною, начеб наші татари. Згодом почулося в селі голосіння, крики, вигук... кинувся огонь. Я дуже налякався і... прокинувся. Що воно може значити?

— Дозвольте, ваша милости, що стану для вас Йосифом єгипетським. Вашій милості приснилося те, що справді є і що було давніше. Приснилося українське село літом. Правда, що хати були вкриті соломою та очеретом? На вулицях бавилися діти, а на порогах хат сиділи старі бабусі з немовлятами на руках...

— Відкін ж ти це все знаєш? навже ж і тобі таке приснилося?

— Ні, я це бачив наяві. Таке українське село стоїть мені завжди перед очима... А ці вершники,

це були справді татари. Вони якраз наскочили на те село...

— Перестань! — крикнув паша.

Другої днини, перед виїздом прийшов Богдан до паші.

— Знаєш, — каже Селім — цеїночі я довго не міг заснути, заєдно вважалося мені ніймовірне. А коли я над ранком заснув, я знову побачив себе в тому селі. Те, що було вчора, тягнулося далі. Я побачив себе в садку, як на село набігли татари. Моя мати бігла мене рятувати, татарин зловив мене, виніс на руках із саду та поніс у гурт таких хлопців, як і я. Я прокинувся з цього жахливого сну, обливтій гарячим потом...

— Тепер мені вся справа ясна, — каже Богдан.

— Вас забрали тоді татари справді в ясир, а ви нагадали собі те все, як почули українську мову.

— Так, це правда. Я є султанська дитина. Так називають тут цих, що змалку виховалися в турецьких, хлопячих приютах. То звичайно захоплені татарами християнські діти. З них творяться відділи яничарів, цей квіт турецького війська. З таких то і я походжу. Тепер уже розумію, чому я відчував усе до українських бранців з України якусь невияснену симпатію.

— Відзвивалася українська, приспана душа — пояснював Богдан.

— Тепер мені вже ніколи не буде спокою на світі. І тут оставати важко й до свого рідного гнізда вертати пізно...

— Тут, ваша милосте, можете зробити для України більше, ніж там.

Паша встав, випрямився на увесь ріст і простяг до Богдана руку.

— Я ваш усею душою, та коли не хочеш мене на віки погубити, не говори про це чудо ні кому. Коли б про те довідалися мої вороги, скінчилося б

— для мене дуже сумно. Твоя думка добра. Від сьогодні почну робити добре українцям. Усім тим невольникам, що є в мене, даю волю. Кожний дістане звільнюче письмо, але тільки на твої руки, а ти віддаси їм аж будете за границями Туреччини. До цього часу вони мають знати тільки те, що вони супровожають тебе у моїх справах.

Богдан кинувся між людей і вернув за хвилю із списком невольників. Богдан, що навчився за цей час добре турецького письма, помогав паші у писанні визвольних грамот. Невдовзі всі вони були готові, паша прибив на кожному печатку і поклав свій підпис.

— Ідь з Богом святым в Україну. Хай тебе християнський Бог щасливо провадить. Поклонись від мене Україні. Та не забувай на цю місію, що я тобі поручив. Памятай, що коли б наші народиолучилися із собою справдішною дружбою, то ми могли б диктувати цілій Європі. І перепинилося б воротування, не було б набігів татар, ні козацької відплати. Та ще одно: перестерігаю тебе перед греками. Це народ зрадливий і треба бути з ним обережним. Чи ти з тим греком Сімонідесом маєш їхати? Треба йому показати якусь користь із того, як ти щасливо заїдеш в Україну. Інакше готов тебе зрадити.

— Від цього ми й починали нашу розмову. Він намовляв мене втечі відсіля відразу, та я це відкинув, як нелицарське діло супроти вашої милості. Тоді він вказав мені Базілевса. А за його поміч я маю помогати йому в його торговельних справах в Україні.

— Чи це ти піддава йому таку думку?

— Не я, а він сам.

— А ти йому обіцяв?

— А вже ж.

Паша став сміятися.

— Це буде перший раз, що ти своєї обітниці не додержиш. Ви козаки ображуєтесь, як мені говорили, як хто назве вас крамарями. А коли ти маєш відограти між козацтвом якусь ролю, то не можеш з крамарством заходитися. Та може... Алё тепер я за тебе безпечний, бо ніхто так гарно не проведе, як хитрун грек, коли бачить в тому свій інтерес. Ну, прощай, їдь з Богом...

Паша стиснув Богданові руку й при тому всунув йому гаманець із золотом.

— Це позичка. Коли матимеш, а я буду жити, то мені віддаси...

X.

За Богданові гроши купив грек коні, наняв певних провідників, і так вибралися всі в дорогу через Болгарію, Волощину й Молдавію в Україну.

Богдан мав тепер нагоду приглянутися до життя-буття цих християнських народів, що жили під турецькою владою. Те життя не було гірше за життя в Польщі. Хто заплатив данину свому бегові, міг жити зовсім свободно. Богдан заходив теж до грецьких і молдавських церков. Його цікавило релігійне питання, бо ж про віру й церкву йшла в Україні завзята боротьба. Тут тільки дзвонити не було вільно. Ні, в Польщі не було краще. У Львові не дозволяли завісити дзвонів на Успенській церкві, не дозволяли святкувати свят по старому календарі. Королівські прикази та конституції не помогали нічого, бо ніхто їх не слухав. Коли б таке трапилося в Туреччині, то султан певно післав би паші шовковий шнурок...

Хмельницький багато дечого помітив та навчився, заки переїхав від Адріянополя до Камянця Подільського. Тут він відлучився від своїх проводи-

рів і розпустив своїх невольників. Тільки Степан не хотів його покинути.

Богданові треба було відшукати коронного гетьмана Конецпольського, пригадатися йому та попрохати якогось уряду в козацькій суспільності.

Гетьман був якраз у Львові й туди подався Богдан. Гетьман зараз пригадав собі старого Хмельницького й приняв Богдана зичливо.

— Служи мені так вірно, як твій покійний батько, а тоді можеш бути певним моєї ласки і протекції. Ставляю тебе генеральним писарем реєстрового козацького війська його милости короля. Ідь до Чигирина й там урядуй. Там завелися великі непорядки і треба тому покласти край.

— А що буде з Суботовом, що його вельможний гетьман надав був мойому покійному батькові?

— Буде те, що має бути. Ти його син і ти обіймаєш це майно після нього. Ніхто не сміє тебе рушати. Я мого слова ніколи не завертаю. Завтра зголосися у моїй канцелярії по грамоти. Прощай!

Богдан склонився низенько. Він не сподівався дістати відразу стільки багато від гетьмана. Генеральне писарство не щобудь. Це підносило його до ступня полковника і давало велике значіння між козацтвом, отвірало широке поле діяльності.

З такою важкою грамотою поїхав Богдан Хмельницький в Чигирин.

Богданова мати, здова після сотника Михайла, жила собі в Суботові з нянею Горпинею і хазяйнувала як знала й могла. Обі жили з собою як рідні сестри. Сотничиха нічогіско не зробила, не порадившись із нянею. Вона була для сотничих одиночка розрада, особливо, як прийшла до Чигирина сумна вістка про розгром польського війська під Цецорою, про смерть гетьмана й сотника Михайла Хмельницького. Про Богдана не можна було нічого

розвідати. Сотничиха дуже побивалася за сином.

— І він мій сокіл ясний наложив головою по-біч батька, а я бідна осталася круглою сиротою, безпомічною...

— Не говоріть так, — потішала її Горпіна. — Хочете за живого панахиду правити, а це гріх. Мое серце віщує, що наш Богданко верне цілий і здоровий.

Ще до смерти сотника, господарство не було як слід наладнане. Військова служба не дозволяла йому віддатися тільки господарству, а похід на Волошину перервав всі його праці. Багато землі стояло ще пустарем. По болотах гуляли блудні вогники, а побожні хрестилися й відмовляли молитви за пущащуючих, щоб їх лихий не запровадив у яку топіль... Щоб привести все до ладу, треба було чоловічої голови та багато грошей, а ні одного ні другого в удови не було.

Згодом повелось Горпіні переконати стару свою подругу, що Богдан живий і здоровий та певно поверне. І вони молилися й ждали...

— — — — — — —
Вернувшись в Чигирин застав Богдан у полку великі непорядки, що про них згадував сам гетьман.

Полковником чигиринського полку реєстрових козаків був польський шляхтич Ян Закржевський. Рахуючи на своє шляхецтво та на свої військові заслуги, поводився із своїми козаками як з пахолками. Закржевський провадив розгульне життя, а що на те треба було багато грошей, лупив їх із козаків, не оглядаючись на способи. Козацькі землі вважав за свої і казав собі за них платити та відробляти пашину. З козаків здираєв, що під руки попало, навіть воєнну добичу брав для себе. І плата, що польський уряд посылав для козаків, топилася в його глибокій кишені. А хто посмів упімнутися за свою кривду, цього люто карав і замикав у тюрму. Ко-

заки терпіли й мовчали, бо знали, що правди їм ні звідки сподіватися.

— Коли Хмельницький прийшов до полкової канцелярії, не застая полковника.

— Коли можу пана полковника застати в канцелярії, мені ніколи ждати на нього.

— Пан полковник приходить тоді, коли йому завгодно, і не має причини перед ким небудь виправдуватися! — сказав один канцелярист згорда.

— Не говори так до мене, небоже, щоб цього не пожалував. Я є генеральний військовий писар Богдан Хмельницький. Йди й скажи пану полковникові, що мені треба негайно з ним говорити. Маю приказ від ясновельможного пана гетьмана Конєцпольського до пана полковника, так йому й скажи.

Аж тепер канцеляристи повставали з місць і поклонилися. Ясновельможний пан гетьман кого-будь не посилає, з ним немає жартів...

Метнулися за Закржевським, що спав на підпитку, після нічного бенкету.

Довго прийшлося Хмельницькому ждати, заки пан полковник устав, умився й одягнувся.

За першим поглядом пізнав Хмельницький, що це пяниця та гільтай. Широке, червоне мов у опира, покрите струпами обличчя, великий, червоний, межаний синіми ниточками ніс, а на його кінці бородавка. Це носище спиралося на товстих вусах, що наче гребля загородили приступ до рота. Здавалося, що це жаба сидить під греблею і дивиться у чорний лісок, що виріс на бороді. До цього всього прихлиплив голос і сопіння мов з ковалського міха.

— Чого вашмосці треба від мене? — привітав Хмельницького гостро, лихий, що не дав йому віспатися.

— Приходжу сюди, як назначений ясновельможним паном гетьманом коронним генеральний

писар реєстрового війська козацького його милості
короля. Ось моя грамота.

— Будь собі, вашмосць, писарем і пиши собі
скільки завгодно, тільки до моїх справ не мішайся
і не находи на мене.

— Воно дещо не так, пане полковнику, — каже
Хмельницький усміхаючись, — так можеш, ваш-
мосць, говорити до свого полкового писаря, та нэ
до мене. Я є генеральний писар на всі полки, а чи-
гиринський полк не стоїть за плотом. Та будь ла-
скав бодай поглянути на мою грамоту. Не хто будь
її підписав, а сам гетьман коронний.

Аж тепер почав полковник читати грамоту. Він
скривився мов від полину.

— Ну, добре, а тепер, пане брате, проханю до
мене в гости та випємо за наше знайомство.

— Спасибі, пане полковнику, твоєї гостини я не
цираюся, тільки не сьогодні, бо в мене багато та-
кого діла, що не можна відкладати.

— Вашмосць лишаєш грамоту тут, у полковій
канцелярії? — каже Закржевський.

— Ні, грамота має бути все в мене в руках.
Мені треба розіздити й по інших полках і всюди мү-
шу нею виказатися, а то не схотять полковники зо
мною говорити. — З цими словами загорнув
Хмельницький Закржевському зперед носа гра-
моту.

— Ця шельма не дасть собі в кашу дмухати, —
подумав Закржевський.

Канцелярія генерального писаря була в Чиги-
рині. Перебираючи урядування Хмельницький від-
разу дogleянув ці непорядки, що в цьому полку за-
гніздилися. Надужиття Закржевського впадали всю-
ди в очі. Відразу почав збідати матеріали, що мав
представити гетьманові. Та робив це остережно,
потай Закржевського.

Його уряд вимагав того, що мусів часто виїзди-

ти з Чигирина, до всіх полків. При цьому знайомився з усікими людьми, впливовими козаками та шляхтичами. Справедливим поступованням зєднував собі симпатії козацтва. При цій нагоді познайомився теж з миргородським полковником Сомком і згодом посватав його сестру Ганну Сомківну. Незабаром і оженився з нею.

Тепер треба було подбати й про власне гніздечко. Треба було привести Суботів до ладу. Користувався пляном, що його обдумав ще покійний батько. Не було йому тяжко це зробити, бо мав доволі грошей, що привіз ще з Туреччини. Праця йшла жваво. Поставив гарні будинки, копав рови, осушував болота, закладав греблі, будував млини. Закликав до себе осадчих на дуже корисних умовах. Його хутір став славний на всю Чигиринщину, і колов неодного в очі. Досі ніхто на нього й не поглянув, а осадчі не дуже туди квапилися.

Закржевський не налякався Хмельницького і в нічому не змінив свого поступовання. Та вже те, що Хмельницький був у Чигирині, не давало йому спокійно спати. Окружив його шпигунами, щоб його на чомусь приловити та перед гетьманом прискаржити, та це йому не вдавалося.

Одного разу, ранком, зайшов Хмельницький в канцелярію і побачив таке, що вся кров у ньому скипіла. Привели кількох старших, знайомих йому козаків, що їх полковник за невелику провину присудив до тілесної карі. Якраз одного поклали на лаву і почали привязувати ременями, щоб його вибити киями.

— Не руш його, — крикнув Хмельницький, — як смієш козака бити? — Відтрутів з усієї сили гайдука, розвязав ремені і підвів козака на ноги.

— Йди собі, товариш, й ніхто не посміє тебе бити, поки я живий. Ви теж йдіть собі! — сказав до гайдуків.

Та гайдуки ні хотіли вступитися. Тоді Хмельницький, заслонюючи ссобою козаків, крикнув:

— Хто хоче швидче піти чортові в зуби, спро-
буй мене не послухати.

Зчинився великий гамір.

На це вийшов сам полковник Закржевський з хати. Він був уже добре пяний, бо не міг рівно на ногах стояти.

— Що тут робиться, що це за крики якіс?

— Це я тебе спитаю, пане полковнику, що тут робиться. То вже до цього дійшло, що реєстрових козаків беться киями, як посполитих панщиняків?

— Як я захочу, то прикажу й тебе, мосціпане Хмельницький, вибити киями.

Хмельницький підступив до нього, держучи шаблю в руці.

— Заки прикажеш мене вибити, то твоя чорна душа піде чорту в зуби. Кат вже давно тебе вижидає. Знаю я, що ти витворюєш, і знай, що про все знатиме пан гетьман.

Закржевський поступався взад, поки не дійшов до дверей і скрився за ними. Тоді й замкнув їх на всі спусти. Скрготав з досади й люті та поприсяг Хмельницькому пімсту.

А Хмельницький забрав реєстровців і пішов з ними за ворота. Зараз пішла по полку слава, що генеральний писар заступається за козаків і не дає робити їм кривди.

Після цієї події Хмельницький мусів виступити рішучо. Коли тепер не скрутить Закржевському вязів, то він певно не дасть йому жити. Матеріалу призбирав немало і тому взявся писати письмо до гетьмана. Цілу нічку просидів над письмом, заки воно було готове.

Він писав:

„Моеї вірної служби для його милости короля і нашої отчизни Річипосполитої я дав докази в боях,

Натомився я в бісурменській неволі і заєдно думав про те, як із неї визволитися і знову отчизні служити. Мій уряд генерального писаря я хотів використати на те, щоб зорганізувати реєстрове козацтво й зробити його боєздатним на услуги Річипосполітої. Та я зрозумів, що це можна тільки тоді зробити, коли козацтво буде вдоволене своїм упривілейованим положенням. На жаль, я застав у чигиринському полку, під пірначем пана полковника Яна Закржевського та його ледачих помічників таке, що від цього полку годі сподіватися помочі. Козацтво зубожіле, здеморалізоване безправствами, що їх ці пани від ряду літ на козаках поповняли".

За цим вступом ішли описи різних зловживань Закржевського, що їх Хмельницький сам провірив.

Далі писав:

„Боюся, ваша милосте, що коли цих надужить не припиниться, то спокійний і вірний народ реєстровців, доведений до од чаю тим, що не може ніде найти правди, піднесе бунт і викличе заколот у всій Україні, а на те тільки ждуть поганці.

Завважаю ще, що козацтво є майже без зброй, без коней, бо службові коні пан Закржевський по продав і наказує козакам купувати похідні коні за свої гроші, хоча знає, що козацтво так зубожіло, що того вчинити не може. Під гетьманською булавою вашої милости, лицаря і пана, такі безправства не можуть діятися й уходити безкарно. Я вважаю за свій обовязок про те все вашій милості донести і прохати помочі, бо і мое становище й існування, серед цього доведеного до од чаю народу, не є вже певне і безпечне."

Це письмо вислав Хмельницький довіреним післанцем до гетьмана.

Гетьман Конєцпольський повірив Хмельницькому. Він зізнав, що Хмельницький не поважився б писати наклепи на такого поважного шляхтича, як

Закржевський. Зрештою, і до нього доходили чутки про зловживання цього чоловіка. Гетьман не мав у своїй шляхоцькій гордості докорів сумління за те, що розгромив і покорив козацтво, але як людина справедлива, не міг на такі безправства байдуже дивитися. Не гаючись поїхав сам в Україну, щоб поставити Закржевського під суд і покарати по заслузі, забираючи з собою свого улюблена Станислава Кричевського. Його іменував зараз же полковником чигиринського полку.

Приїхавши у Чигирин, Конєцпольський приказав Закржевського увязнити і почав строге слідство. Виявилося, що не тільки подані Хмельницьким факти були правдиві, але й, що надужить було ще більше. Гетьман розсердився сильно. Негідник своїм злочинним поступованням перекреслював усі пляни, й королівські, і його, гетьманські. Вони обидва підняли думку великої коаліції християнських держав проти турків. Наслідник Жигмонта III., король Володислав IV. звірився із своїми плянами перед канцлером Оссолінським і ще деякими своїми певними людьми. Справа мала бути вдержана в тайні перед магнатами, що про ніяку війну й чути не хотіли. Вони бажали спокою, хоча б навіть приходилося платити туркам та татарам гарач. На все мусіли бути гроші, тільки як йшло про справи публичні, то магнати щільно замикали свої кишенні. Вони побоювалися того, що король, зібравши більшу силу на таку війну, використає її, щоб вкоротити золоті шляхецькі вольності. А ці вольності знову допроваджували Польщу до загибелі.

Король і його однодумці, між ними й коронний гетьман Конєцпольський, хотіли справу повести так, щоб поставити шляхту перед доконаний факт. А коли вже йшло про війну з невірними, то годі було обйтись без козаків. Вони первінцями у довголітніх боях всякі воєнні хитрощі бісурменські й вміли про-

тиставити їм свої випробувані способи. Знали про те добре аліяни й в діговорах із Польщею наставали на те, щоб і козаки взяли участь у війні. Й тому лежало в інтересі короля, Польщі й гетьмана не дразнити козаків, а їх собі приєднувати.

Гетьманський суд признав Закржевського винним і присудив його на горло. Та приятелі Закржевського почали забігати в гетьмана, представляючи давні його заслуги, й добилися того, що гетьман його помилував і тільки зо служби усунув.

Командування над чигиринським полком перевняв молодий панцирний товариш Станислав Кричевський. Це на думку гетьмана мало бути вистарчуючим відшкодуванням для покривджених реєстровців.

XI.

Богданів хутір у Суботові був уже гарно загospodарований. Особливо гарна була хата й будинки. Хата простора. Наліво з сіней ішлося у вітальню. Тут стояв довгий стіл покритий килимами. На стінах ікони, робота київських малярів. Здовж одної стіни полиці з мідяною й срібною посудою. На другій висіла багата зброя. Під цею стіною стояли ліжка з горюю подушок та перин. У кухні широка кахлева піч. По другому боці спальня та їдальня. У ванькирі царювала старенка няня з дітьми.

Перед хатою широкий двір, посередині колодязь із високим журавлем, довкруги стайні, клуні, хліви, повітки, врешті просторий курінь для челяді та козаків.

Все те околене високим тином. Вїздові ворота замикалися вночі. Біля воріт стояв сторожний козак, по дворі сновигали сторожні собаки, вовчої породи. Без таких обережностей у цих неспокійних часах небезпечно було лягати спати.

А за хатою город і розкішний садок. Серед кущів ліщини та малин, пасіка. Це було найлюбіше місце Богданове. Сюди любив він заходити у саме полуднє, покластися на траву, слухати гудіння бджілок, а то й подрімати...

У пасіці царював старий козак, пасічник Панько, знахор від усякого зілля. Жив у малій хатині, літом і зимою, і виходив з пасіки хіба тоді, як покликали його до недужого. Хмельницький любив старого дуже, так як і старенку няню, що від смерти сотничих заступала йому рідну неньку.

Новий полковник чигиринського полку Кричевський відразу звернувся до Хмельницького, бо гетьман вказав йому на нього як на людину, де б засягав поради. Оба вони, однолітки, почули до себе симпатію. Полковник був частим гостем у Хмельницьких. Любив посидіти з Богданом у пасіці, де могли набалакатись доволі і ніхто не міг їх підслухати.

По всій Україні ніч перепинялися панські утиски над реєстровим козацтвом, не згадуючи вже про послотиць. Окраїнні пани думали, що як винищуть козацтво, то ні кому вже буде постояти за кривди українського народу.

Мучений народ став громадно тікати на Запоріжжя. Це було єдине місце, куди не сягала панська рука. Запоріжжя стало легендарним азилем-прибіжищем для всіх утиснених і покривдженіх. Панські кріпаки перекрадалися крізь панські, граничні стояржі на півден. У панів почало не ставати рук до праці. Пани в крик. З Польщі йшли прикази до гетьмана коронного, щоб спиняв утікачів, ловив їх та передавав їхнім панам у руки. Пійманих утікачів карали пани люто, щоб другим відійшла охота тікати.

Щоб перервати звязок між Україною а Запоріжжям, гетьман Конецпольський відбудував фор-

тецю Кодак, поблизу Дніпрових порогів. Тут поставлено польську залогу, що розсилала розізди на всі сторони. Гетьман своїм Кодаком дуже величався. На його думку це був символ його сили і видимий знак панування шляхти над українським народом.

Одного разу гетьман Конєцпольський приказав чигиринському полкові виступити назустріч татарам, що мали вертатися з Польщі з добичею. З полком пішов Й Хмельницький. Вісти виявилися неправдиві, татарів не стрінули.

Гетьман поступив до Кодака й опроваджував польську шляхту, що з ним була, й старшину козацьку по всій фортеці й все пояснював. Хвалився тим, що це він такий плян видумав і припильнував його виконання. Врешті каже:

— Чи є в світі така сила, що здужала б таку фортецю здобути й зруйнувати?

Не втерпів такої перехвалки Хмельницький і докинув:

— Ману факта, ману ділябунтур.*)

Конєцпольський аж зубами заскрготовав із досади, що такий хам-козак сміє йому перечити. Гордий на своє магнацтво і становище в Польщі, він признавав вправді Хмельницького за людину з вищою освітою й хистом, та дивився на нього згори, як на таке створіння, що Богом призначено до вірної служби свому панові й до сліпого послуху панській волі.

Всі поглянули в сторону Хмельницького. Зміркували, що гнів гетьмана відбеться на ньому болюче. Його вороги раділи, що він сам викопав під собою яму. Тепер, прийде йому певне амінь. І не дуже помилялися. Гетьман приказав таки зараз за��увати Хмельницького в кайдани та кинути до льо-

*) що рука збудувала, рука може знищити.

ху в кодацькій кріпості. Там мали його держати аж до дальших гетьманських приказів.

Кричевський зажурився долею свого приятеля. Треба його рятувати. Та треба вичекати відповідної хвилі, щоб усього не зіпсути.

Тимчасом чигиринський полк вертав у Чигирин. Припав він своєю справністю до вподоби гетьманові. Став Кричевського хвалити і висказувати йому своє признання. Полковник задумав нагоду і добрий гумор панський використати для свого друга.

— Звольте, ваша милосте, мій добродію, по-трудитися до нашого полкового города Чигирина і придивитися до нашого полкового уладу. Це буде для мене велика честь, коли почую з уст вашої милости признання або й заввагу, що стане мені на будучому приказом.

Гетьман послухав, бо лесливі слова його улюблена припали йому до вподоби. В полковій канцелярії застав зразковий лад, що давав себе пізнати на кожному кроці. Побачив козацтво справне, добре відживлене, одягнене й узброєне.

— Зух із тебе, пане Станиславе. Бачу, що я не помилявся, ставляючи тебе тут полковником. Другі не вмилися до тебе.

— Не моя в тому заслуга, ваша милосте. Я прийшов сюди як гомо новус^{*)}) і з козацькими справами зовсім не був обіznаний. Та ваша милость вказали мені людину, де я мав шукати поради. Я не завівся, слухаючи її у всьому. Він мною кермував. І ось овочі нашої праці.

— Хто ж це такий, я не пригадую собі цього? — зацікавився гетьман.

— Це, ніде правди діти, наш ґенеральний писар Еогдан Хмельницький.

^{*)} нова людина.

— Він зухвалий і за це постигне його заслужена кара, — сказав гетьман, насупивши брови.

— Ваша милосте, він стрілив дурницю не із зуходьства, а з цеї смішної привички пописуватися всюди знанням латини, що її, каже, навчився у єзуїтів в Ярославі. Я нераз добре наслімося, як він у розмові з простим козаком почне цитувати йому Овидія або якого іншого римського поета, а цей дивиться на нього, як теля на нові ворота. Вони думають, що він цього в турецькій неволі навчився. Позадим він вірний і щирій, а надівсе пильний і розумний в службі. Його була б велика шкода, а мені без нього, як без руки. Автім я думаю, що ні наш король, ні ваша милість не кинули ще думки коаліції проти турка. Я в цьому дусі працюю між козацтвом, а Хмельницький мені щиро помагає. Його поміч має більше значіння, як моя праця. Його козаки люблять і приписують йому заслугу, що ваша милість прогнали того поганця Закржевського. Коли б тепер його усунути, то це вплинуло б погано на реєстровців. Хмельницький аж горить з нетерплячки, щоб чим скоріш йти у похід на турка. Має він з турками якісь порахунки ще з часів неволі. Шкода було б такої людини...

Кричевський бачив, як гнів гетьмана холоне. Особливо останні докази розброювали його зовсім.

— Добре, — каже гетьман — я його велю випустити, але за кару не буде він уже генеральним писарем, тільки сотником на місці свого покійного батька Михайла.

Зараз пішов приказ до кодацького ротмістра, щоб випустив Хмельницького на волю. Кричевський вклонився гетьманові до колін і дякував йому.

При першій стрічі сказав Кричевський до Хмельницького:

— Ти знаєш цю гарну пословицю: „мовчи, язичку, будеш їсти кашку”, а ти цього не послухав

і встрілив таку дурницю, що мало життям не заплатив.

Вороги Хмельницького лютилися, що справа не так скінчилася, як вони собі бажали. Особливо підстароста Чаплінський та його зять Коморовський засумували. Вони здавна хотіли захопити для себе Суботів, а така добра нагода не так скоро трапиться знову.

— Цьому Хмельницькому хіба сам чорт помагає — каже до Чаплінського Коморовський.

— То треба і нам пошукати собі якогось іншого чорта, щоб нам допоміг, — каже Чаплінський. — Суботів гарний кусок і не можна його так з легким серцем забути. Не стане Хмельницького, то й Суботів наш. Та я добре знаю цього чорта, що йому помогає: це його кум і приятель Кричевський. А як нам добре жилося, поки чорт цього полковника не надніс. Це теж непевна птиця і варта було б підстavити йому ногу...

— Перестань! — засичав Коморовський. — Не чіпай Кричевського, щоб він не надавив тобі вязів. Він же під могутньою опікою гетьмана Конецпольського: Скаже одне слово і може з тобою, пане тестю, статися таке, як із Закржевським.

— Всетаки, Хмельницького треба позбутися за всяку ціну.

В тому самому часі Хмельницький гостював у полковника. Балакали собі гарненько за чаркою мёду й він засидівся пізно в ніч. Врешті став збиратися до дому. Полковник його не задержував, бо зізнав що Хмельницька неспокійна за чоловіка, якого цілий тиждень не було дома. Він жеж пішов у похід і всяке могло з ним бути.

— Богдане, не задержую тебе, але дам тобі з десяток козаків, щоб тебе відвели до Суботова...

— Нехара мені ніякого товариства, тут про татар і розбишак нічого нечувати. Чого ж боятися

і людөй непотрібно трудити. Поїду сам із моїм вірним чурою Степаном і нічого мені не станеться.

Розпрощалися. Богдан поїхав із чурою.

А за ними виїхав десяток козаків із десятником. Хмельницький хотів їх завернути та десятник каже:

— Я дістав приказ від пана полковника, щоб їхати за вами аж у сам Суботів, і я не можу пана полковника не слухати...

Була погідна липнева нічка. Місяць ще не зійшов та ярко світили зорі. Косарі доходили до половини неба.

Повітря було холоднаве, свіжіське, оживляюче. Коні весело порскали і рвалися до бігу скоком, що треба було їх сильно здергувати. Чого ж було спішиліся? В таку нічку, серед паходів левадних квітів їдеться дуже любо. Особливо після такої турботи, що тепер її він переходив.

Хмельницький роздумував про те, що сьогодні з полковником говорили. Чи ж справді пробудилася в ньому душа, чи справді він спочував козацтву? Чи справді вже надходила пора, щоб підняти грімкий, збройний протест проти гнобителів? Що козацтво дістало за те, що проляло стільки крові? Пани окраїнні, ті погані короленята, подуріли з гордощів. Король в них нізащо. Його повязали пактами, цього доброго Володислава! Коли б так він ці кайдани з пактів порвав, короленят приборкав, золоту шляхоцьку вольність знищив і став королем-самодержцем, тоді б усім добре жилося... А може воно до цього справді йде, як говорив Кричевський. Створиться велика коаліція проти Туреччини. При тому й ми будемо. Розібємо турків, завоюємо Крим, заселимо його козацьким народом. Тоді обернемо всі сили на панів і скажемо цим гордим короленятам: „Слухайте, мосці панове, одного на-

шого короля, а то ми поробимо вас о голову коротшим!"

Ці думки так його розворушили, що попустив коневі поводи і почвалував уперід. За ним Степан.

Зайшли у невеликий гайок, по середині дороги між Чигирином і Суботовом. Козаки Кричевського дешо відстали, куняючи на сідлах.

Нараз вискочило з корчів кількох гільтайів. Наші вершники й не зчулися, як здержали їхніх коней за поводи.

— Злази! — засичав гільтай крізь зуби й став Хмельницького стягати з коня. Двох других теж почали його тягнути. Кінь став непокоїтися і ставав дібки.

— Геть, чортів сину! — крикнув Хмельницький і копнув одного в зуби, аж він поточився. Других теж почастував своїм дужим кулаком. Та в цій хвилині наскочили на нього інші, і таки стягнули його з коня, звязали, затулили рота ганчіркою і стали тягнути його в лісок. Те саме зробили й з його чурою Степаном.

І хто зна, що було б із ними сталося, коли б козаки Кричевського не були почули Богданового крику. Вони вміть прочуняли і добуваючи шабель поскакали туди, відки почувся крик. Надлетіли в сам раз. Почали рубати гільтайів шаблями й післали кількох на лоно Авраама. Другі пішли в розтіч. Козаки скочили з коней та стали Хмельницького й його чуру розвязувати.

— Добре наш пан полковник прочував, — каже десятирік. — Коли б ти, батьку, не був крикнув, то ми були б прийшли запізно. Ніде правди діти, задрімали... Що нам зробити з цими, що тут лежать? — і копнув одного ногою.

— Оставимо їх тут, а завтра будемо знати, хто це. До хутора вже недалечко буде.

Всі пігнали скоком і наядовзі почулось козацьке

гасло: „Пугул! Пугул!” Заспаний сторожний відчинив ворота. Хмельницький передав коня Степанові.

— Спасибі, вам хлопці, що впору наспіli та вирятували. Заведи їх, Степане, між наших козаків та дайте їм повечеряти.

— Спасибі, батьку! — гукали козаки, ми таки тут у вас заночуємо, якщо нас не проженете.

— Доброї вам ночі!

Ганна ще не спала. Турбувалася за чоловіка, бо ще ніколи такого не було, щоб Богдан ночував за домом і не дав їй знати.

— Добре прочувало твоє серце, я за цей час був двічі у великій небезпеці й обидва рази хіба чудом спасся. — I розказав жінці про свої пригоди.

— Бережись, Богдане! — остерігала Ганна. — Вороги завзялися на тебе. Було б найкраще, коли б ти подякував за всі уряди й жив собі спокійно на хуторі. Та знаю, що тобі не можна цього зробити, бо ти козак. Та хоч вночі не пускайся сам в дорогу.

Коли другої днини вийшли Богданові люди в лісок, не застали там уже нічого, тільки трохи крові та розміщеного болота. Гільтай позатирали всі сліди за собою.

Полковник довідався від своїх людей про нічну пригоду і зараз приїхав на хутір.

— Не треба тобі, Богдане, говорити, чия це робота, сам здоров знаєш... Були б тебе, небоже, у кущах зарізали мов барана та закопали в лісі. I слід по тобі пропав би.

В сім'ї Хмельницького заносилося на велике свято. Ганна сподівалася пятої дитини. Постановили обоє просити Кричевського за кума. Він вірний друг, стільки разів станув йому в пригоді. Вони однодумці, до одної мети прямують, однакові в них ідеали й бажання...

Богдан сказав це йому при нагоді й він згодив-

ся дуже радо. Якже ж можна відмовити в такій справі, та ще такому широму другові.

Прийшов на світ хлопчик. Дитина була слабосила, ніхто не ворожив їй довгого життя. Та Кричевський радів і на його бажання відбулися гучні хрестини. Дитину охрестили Юрієм.

XII.

До полковника Кричевського прийшло з Варшави письмо, щоб до Варшави приїхала козацька депутатія. Цього бажас собі король Володислав.

Так писав канцлер Оссолінський. Кричевський догадувався, що це звязане з коаліцією проти турків, плянованою королем та Конецпольським. На це вказував і приватний лист Оссолінського, щоб провести справу секретно, щоб магнати про це не довідалися. Кричевський порозумівся з Хмельницьким і зложив таку депутатію: черкаського сотника Івана Барабаша, білоцерківського полковника Ілаша й корсунського полковника Максима Несторенка.

Від старости чигиринського молодого Олександра Конецпольського дістали супровідні письма й вибралися в дорогу з великим почотом козаків.

У Варшаві пішли відразу до канцлера Оссолінського, бо ж він писав листа в справі депутатії. Канцлер приняв козацьких висланників незвичайно гарно та все покликувався на самого короля, так начеб він сам був ніпричому. Поводився з ними так членно, як ще ні один з магнатів, що з ними доводилось їм коли мати яке діло. На питання, яка є ціль їхнього приїзду, відповів, що почують про це з уст самого короля.

Опісля заведено їх перед короля Володислава.

—Здорові були, панове молодці, лицарі моєго вірного козацького війська — привітав їх король. — Козацтву я маю багато дечого завдячити. Великі супроти вас маю зобовязання. Тому рад би

я з цілого серця ваші кривди винагородити й вашу долю забезпечити. Для вашої церкви я вже ідео зробив, а решта певно зробиться. Та ви мусите попереду всього виявити вашу силу. І от трапляється до цього нагода. Використайте її. Усій Європі надоїли своєю нахабністю турки. Балканські народи, що мають за собою свою славну історію, греки, болгари, серби, волохи, й молдавани стогнуть у турецькому ярмі. Італійські торговельні республіки, Венеція і Генуя не можуть своїх агенд розвинути й привести до давнього стану, тільки через турків. І багато іншого. Отож християнські держави в Європі збираються у велику коаліцію. Кожний дає, що має і що може дати. Венеція і Генуя дають гроші і свої великі фльоти, цісар дає військо, Святіший Отець дає гроші, веде пожиточну пропаганду в християнській Європі і молиться за всіх. Польща не має грошей, але має хоробре військо, а в першій мірі вас, козаків. Решту війська ми звербувамо в сумежних християнських державах. Вам, козакам, припав би обовязок, зробити туркам диворзію на Криму, випасти на море й застукати турків на підденному березі Чорного Моря. Від цього ви певне не відмовитесь.

—Не відмовимо, ваша королівська милосте, бо ми знаємо, яким ширим серцем ваша королівська милості відноситься до свого вірного козацького народу та до нашої благочестивої грецької церкви православної. Ми знаємо й те, що з приходу уступок на річ нашої віри пішли до Риму скарги на вашу королівську милості, та це пусте. Хай ваша королівська милості зволять тільки знак дати, а все козацтво стане твердим муром довкруги королівського маєстату... — Так говорив палкий Несторенко. Його вже розпирало, щоб відповісти на ширі королівські слова. Король начебто налякався, щоб хто не підслухав,

— Ви мене зрозуміли, мої пристілі, як і я вас — каже король тихим голосом, — але обережність передовсім. Мене, хоч я і король, оточують з усіх сторін шпигуни, а мої стіни мають дуже чуткі вуха.

Тепер заговорив Хмельницький:

— Охота в нас безсумнівно є. Завданням козацтва, як християнського лицарства, є оборона святого хреста. Козак від дитини тільки мріє про боротьбу з невірними. Але ми не знаємо чим боротися з ними. Пани — ми знаємо, що проти волі вашої королівської милості — зничили козацтво до останку. Ми лиш з імення остали козаками. Наші вольності й лицарські привілеї пропали. Козаків поза реєстром повернули пани в підданців та примушують їх робити панщину. Відобрали їм зброю, що в них була, попадили судна, порубали тaborові вози. Без цього всього ми нічого вдяти не зможемо, голіруч з турками й татарами воювати не підемо, бо це було б божевілля. На нове не спроможемося, бо й ми, реєстрові козаки, зійшли на старців, завдяки кресовим панам.

Король поклав Хмельницькому руку на плече.

— Я знаю добре, який є теперішній стан козацького війська, та на це є рада. Ми пособимо вам грішми, щоб ви зорганізувались, одяглись, узбройлись, поробили тaborові вози та побудували як найбільше байдаків. Склікайте охочих, формуйте полки...

— Ваша королівська милосте, ми приказу послухаємо, але ми знаємо, що зараз при першому кроці нашого почину, пани нас запроторять в тюрму, а чого доброго й голови нам познімають, — говорив Хмельницький.

— Не бійтесь, я вам дам зазивні листи на вербування війська, а що цей вербунок не йде прости Польщі, ані проти мене, то зараз вам видадуть не

тільки зазивні листи, але й козацькі клейноди: малинову хоругву, булаву, бунчук і литаври.

Козаки склонилися до королівських колін.

Хмельницький говорив далі:

— Історія Польщі не записала в своїх хроніках ні разу, щоб козаки проти короля або Польщі бунтувалися. Всі козацькі бунти від Косинського починаючи, мали іншу причину і були звернені тільки проти кривдників-панів, тих кресових короленят, за утиски і знущання.

— Я знаю це добре. Вони й мені затроюють життя. Та, мої друзі, я на престолі, але в неволі. Моя воля повязана пактами, що на них я мусів присягти. Тамте про це, що може прийти такий час, що я буду мусіти склонитися між дорогим мому серцю і вірним мені козацьким народом.

— Голови положимо за вашу королівську милість! — знову крикнув запальний Несторенко.

— Спасибі вам! А поки всі ті грамоти для вас не будуть готові, будьте моїми гістьми. Тільки про-~~біл~~ пильнуйте своїх язиків, щоби не виговоритися з тим, чого не треба. Сойм ніколи не дозволить мені на війну, бо це для панів невигода. Коли б вони довідалися, в якій справі ви сюди приїхали та що це я сам вас приклікав, то піднялиби такий гвалт на цілу Польщу, що наші всі замисли розвіялися б з вітром і ваше положення не поправилось би вже ніколи.

Король попрощав їх дуже сердечно. По грамоти і клейноди мали зголоситися за тиждень у канцлера Оссолінського.

Та коли вони за тиждень у нього зголосилися, він відослав їх до королівської канцелярії. Приватний королівський секретар, видаючи їм грамоти, відослав їх до канцлера, щоб прикладав на них свою канцлерську печать і свій підпис. Тоді канцлер почав їх переконувати, що його підпис і печатка зо-

всім зайлі. Королівський підпис і його печать стане за десять канцлерських.

Депутати зміркували, що канцлер викручується. Боїтися наразитися шляхті, видаючи без дозволу сенату грамоти на справу, що до неї шляхта віднеслася вороже. Вважає їх за дітей, коли думає їх таким задурити. Тоді сказав канцлер, що це сам король не хоче його підпису, бо ж король повинен був наперід дати до підпису канцлерові, а щойно тоді покласти свій. Депутати не вдавалися в дальшу розмову на тему цього крутійства й вийшли.

Несторенко був за тим, щоб іхати з тим, що є, до дому. Та Хмельницький радив, щоб перше піти до короля. Може це яка зрада супроти нього. Пани на все готові, як йде про шляхетські вольності. Треба, щоб король все знат.

Барабаш теж заявився за тим, щоб йти до короля, хоча відразу пізнав, що королівські заходи не доведуть до нічого, бо шляхта на війну не позволить. Коли б така грамота проявилася на Україні, то козацтво заворушиться. Ті прості люди не будуть розбірати в тому, чи грамота є з канцлерською печаткою, чи ні. За те пани вважатимуть її за неважну й стануть козаків гнобити. Навіщо ж йому саджати пальці між двері, коли йому з панами добре живеться. Грамота в його руках і він її вже не випустить на світ божий. Та з своїми думками не зрадився перед товаришами.

Королівський секретар впровадив козаків до короля.

— Не турбуйтеся цим — сказав король, коли вони йому розказали про все, хоч це поступовання Оссолінського його добре заболіло. Він жеж належав до тих, що попиралі думку про коаліцію. — Обійдемося. Я свого підпису не відкличу й з раз обраного шляху не заверну. Вертайте в Україну і кажіть козацтву, що така є моя воля, щоб козацтво збі-

ралося під мою булаву. Гроші незабаром дістаете. Затямте собі добре, що я вам говорив. Прощайте, щаслива вам дорога! Дасть Бог стрінемося невдовзі на полі слави!

Після цієї розмови хитрий Барабаш ще твердше вирішив королівської грамоти з рук не випускати. Таким чином заслужить собі ласку в панів. Даремне Несторенко просив його, щоб дав йому грамоту прочитати.

— Що тобі з цього прийде, як її прочитаєш? От, грамота, як грамота. Прочитаємо, як вернемо до дому.

— Я її читав — каже Хмельницький. -- Там написано, щоб козаки гуртувалися під малиновий прапор, що його король дарував козацькому війську, щоб ладили вози й судна й готовилися до війни з невірними поруч із другими християнськими народами, та щоб ніхто, під грозою королівського гніву й кари, не важився козакам ставити в цьому перепони. На грамоті королівський підпис і печать.

— Я тобі, Хмельницький, вірю, та чому пан Барабаш не хоче мені грамоти показати? Хіба ж я написьменний? — гарячивається Несторенко.

— Кум Барабаш добре робить, що грамоти з рук не випускає, — сказав Хмельницький і моргнув до Несторенка так, що Барабаш ні Ілаш цього не доглянули. — Хай вже буде в одних руках, щоб потім, як буде треба, ми знали, де вона є.

Барабаш думав, що й Хмельницького перехитрив і був з цього радий. Охоче був би він королівську грамоту й до вогня вкинув, та подумав, що це була б образа королівського маєстату, а це було б небезпечне. Згодом перетягнув і Несторенка на свою сторону, як перед цим Ілаша.

— Що ти товаришу з чернью брататися будеш? — говорив Несторенкові. — Нам з нею не по дозі, бо хоч ми всі козаки, те не з одного таки

тіста ліплені. Хмельницькому нє вір, бо він хитріший за всіх. Королівської грамоти я не пущу з рук, бо як козацька чёрнь заворушиться й панів схоче з України проганяти, то й нам старшинам погано прийдеться.

— Може ти й правду кажеш... Побачимо. Та як би то ще хоругов та клейноди з рук Хмельницького добути... Все ж це якийсь символ влади і козацтво піде за тим, у кого в руках прапор і клейноди. Вони ж від самого короля...

— Переберемо й це, переберемо, — говорив самопевно Барабаш, тільки вже аж у Чигирині.

В тому ж часі увихався по Варшаві венецький висланник Тєполо. Ходив поміж магнатами та на-мовляв їх до коаліції проти невірних. Багато зробити між ними не міг, бо не мав грошей. Писав у Венецію листи за листами, щоб присилали йому грошей, бо тут без доброго хабаря з панами сенаторами нічого нє вдієш, та та Венеція на непевне не хотіла присилати. Буде добре військо, пічнеться похід, то й венецький мішок розвяжеться.

Коли ж тепер зявилася козацька депутатія і король приняв її на приватній авдієнції, стало панам ясно, що король на добре приготовляється до війни. Буде мати за собою козаків, збере наємне німецьке військо, і тоді Польщі від війни вже ніхто й нішо не здержить. А який би не був кінець війни, для шляхти корисний він не буде. Переможе могутня Туреччина — над Польщею запанує півмісяць. Вийде переможцем коаліція — король певне війська не розпустить, а приборкає шляхту, виломиться зпід пактів і стане самодержцем, а тоді — прощай золота шляхецька вольносте! Тому не можна допустити до війни й до вербунку наємного війська.

Так міркували магнати й приписували вину цього заколоту, що тепер у Польщі почався, Тєполові

Він найшовся у небезпеці життя та мусів чим швидче з Польщі тікати.

Король не поступався. Позичив грошей у королевої та післав козакам. Та хоча як змагався, не зумів поборити усіх тих перепон, що йому вороги ставили на шляху. І коли якраз тоді помер гетьман коронний Станислав Конєцпольський, найповажніший прихильник Володиславової ідеї, пропала остання надія на Оссолінського годі було покладатися: він у останній хвилині обріже полі й відречеться від усього, щоб тільки не наразитися могутній шляхті.

Треба було піддатися лихій судьбі...

Коли розійшлась вістка про те, що Хмельницький виїхав у Варшаву, на зазив самого короля, значення його між козацтвом дуже піднеслося. Зате змаліли надії його ворогів, що зазіхали на Суботів.

Та ось прийшла в Чигирин вістка, що на межах України збирається орда. Кричевський вийшов їй з своїм полком на зустріч. З ним разом вийшов і Хмельницький зі своєю сотнею.

Тоді Чаплінський приклікав козацького десятника Дачевського.

— Слухай Дачевський. Коли б ти перед ким виговорився з того, що я тобі тепер скажу, то твоя голова не твоя, а твоїх дітей прикажу потопити мов цуценят.

— Мовчатиму, як камінь, — каже козак.

— А як зробиш справно те, що я тобі тепер скажу, то будь певний моєї ласки, протекції й нагороди. Заплачу дукатами й подбаю, що тебе сотником наставлять...

— Слухаю вас, пане...

— Як підеш завтра в похід з полком, маєш зробити так, щоб сотник Хмельницький з походу живий не вернувся...

— Це дуже небезпечне, пане. Козаки його люблять і мене на шаблях рознесли б.

— Дурень ти, що таке кажеш. Треба робити проворно. Рубнути раз і по всьому. За цим ніхто й слідити не буде, бо Хмельницький не від нині сидить панам кісткою в горлі. Ще й подякували б тобі за це й пан староста й пан гетьман коронний Потоцький.

— Гм, попробую.

Обіцяна нагорода засіла козакові копицєю сіна в голові. Дукати та ще й сотниківство... Та ще й ця користь буде, що не стане цього гордуна Хмельницького. За високо він понад козацькі голови виростає... І снував у своїй уяві мрії, як то він стане багатирем, а до цього ще й сотником...

І цим разом орди не було. Або іншим шляхом пішла або тривога була фальшиві.

Хмельницький їхав разом з іншими старшинами побіч Кричевського. За ним чета козаків. Балакали про це, як би то вислідити того, що пустив цю фальшиву вістку і трудив даремне полк.

Нараз задудніло за ними. Вихром надлетіла чета козаків, і їхній отаман рубнув Хмельницького шаблею в голову. Та шабля сковзнулася по смушковій шапці й Хмельницький врятувався від смерті. Почув тільки сильний біль, що мало з коня не впав. Чета погнала вихром далі.

Кричевський скипів гнівом.

— Доганяйте хлопці й приведіть цих гільтайїв сюди! — гукнув до своєї чети.

Почалася погоня. Та ледви, чи були б їх догнати, коли б не козацький відділ, що вертав зі стежкі. Почувши крики: „Тримай! Держи!” заступив четі дорогу. Окружили її з усіх сторін, що годі було втечи.

Кричевський з старшиною причвалував за хвилину.

— Хто у вас отаман? — спитав грізно.

Козаки вказали на Дачевського. Він дивиться з під лоба. Що йому зроблять, коли він під опікою мсгутнього підстарости Чаплінського.

— Що ти зробив злодюго?

— А що ж, я думав, що це татарин, —відповів безсоромне й вклонився шапкою Хмельницькому.

— Вибач, пане сотнику.

— Брешеш! — крикнув полковник. — Ти душогубе, ти хотів пана сотника вбити. Зараз кажи, хто тобі казав це робити, бо тут же зроблю тобі амінь. В довгі суди не буду бавитися, й прикажу тебе як стій повісити. Ми в поході.

Дачевський щойно тепер зрозумів, що це не жарти. Побілів як стіна.

— Помилуйте, пане полковнику. мене найняв підстароста Чаплінський. Обіцяв дукати й сотниківство, як пан сотник не верне з походу живий...

Усі з дива не могли вийти.

— До чого то вже дійшло — каже полковник. — ви козаки чули це... Підстароста не такий великий пан, щоб його не міг досягнути катівський топір. Закувати цього драбугу в кайдани й повести в Чигирин.

Але до суду не дійшло. Зараз першої ночі вязень втік і слід по ньому застиг.

Кричевський пішов до старости та розказав йому все.

Конецпольський невдоволено скривився. Чаплінський його найвірніший слуга, як жеж можна віддати його судові?

— Немає на це свідків — каже.

— Я свідкуватиму й мої козаки.

— Твої козаки не шляхтичі й їхнє свідоцтво проти шляхтича неважне, а одного свідка, як знаєш мало. Врешті не конче мусить бути правда й це, що говорив на шляхтича козак у смертельній тривозі.

Хотів певне спасти себе заслонюючись шляхтичем Чаплінським. Йому грозила смерть, а так на цьому добрі вийшов, виграв на часі й втік. Хитрий дра-буга! — При цих словах гетьман засміявся. Був радий, що збив Кричевського з пантелику.

Кричевський хотів доходити свого далі, та пригадав собі, що його добродія гетьмана Конєцпольського немає вже в живих...

При найближчій стрічі з Хмельницьким каже:

— Нічого не вдію. Староста мені, не те, що нічого не поміг, але ще й насміявся з мене.

— Хіба ж ти до старости ходив? Шкода було труду. Олександер Конєцпольський то не Станислав. Той, хоч козаків не любив, але любив правду й був лицарем, а цей баба, пестій, дівиться тільки, щоб йому пахучого мила не бракло.

— Богдане, бережись!

— Що ж зроблю? Чи ж могло бути для мене безпечніше місце, як під твоїм боком? Чей же з Суботова мене не проженуть...

Кричевський не відповів нічого...

XIII.

Незабаром стрінуло тяжке горе сім'ю Хмельницьких.

Анна Хмельницька стояла на оборі, як пастухи пригнали з пасовиська череду. Здоровий бугай, що був між чередою, кинувся знечевся на Хмельницьку, взяв її на роги, кинув об землю та став місити ногами. Поки пастухи надбігли та звірюку відогнали, Хмельницька була вся потовчена й покалічена. Занесли її в хату.

Від цеї хилини не було їй ні життя ні смерти. Терпіла невимозно, з постелі не могла піднести. Не помогали знахорки, ні тіхні ліки. Богдан аж з Києва лікаря привозив. Для Хмельницької виходу не

було. Стара няня Горпина переняла ціле хазяйство й заходилася біля недужкої.

Походи проти татар невгавали. В одному такому поході козаки відбили багато бранців, а між ними одну молоденьку польку. Вона була ледви жива, обідрана й знеможена. Богданові жаль стало дівчини, посадив її у віз та казав завезти в Суботів. Хмельницька задержала її при собі. Дівчина розказувала, що батька й мати вбили татари, брата забрали в ясир, і вона тепер кругла сирота, нікуди її вертати. Називалася теж Ганна. Своїм оповіданням зворушила недужку й вона її щиро полюбила. Але й Ганна вміла віддячитися своїй добродійці. Рідна дитина не заходилася б біля хворої так, як це робила Ганна. Думки її відгадувала, у найменшому догоджала. Богдан був її дуже вдячний за це. Ганя зуміла зєднати собі всіх. Навчилася легко української мови, була для всіх привітна, весела, й так привязалася до сімї, що й не думала вертати в Польщу. Всі її любили, одна тільки Горпина не злюбила її. Всі дивувались, бо Горпина все мислосердилась над бідними й сиротами. А хіба ж така Ганя, що опинилася так далеко від своїх між чужими, не заслугувала на співчуття?

Коли Хмельницька стане було вихвалювати Ганю за її уважливість, за її добре серце. — стара тільки головою хитає.

— Не добре ти говориш, моя дитино, не до доброго воно доведе. Кажу тобі, що ізза неї впаде колись велике нещастя на Богданову голову. Світ колись переконається, що моя душа добро віщувала... Я бачу крізь людину її душу, чи вона добра чи лиха. Го, го, мене ніхто не обмане...

А коли Ганна хотіла з нею перечитися, стара виходила з хати.

Ганна западала щораз більше на здоровлю. Вона відчувала, що не довго вже їй на цьому світі

жити. Прийде було Богдан та розпитує про її здоровля, а все те саме говорити.

— Не питай мене про це, мій друже. Ти ж сам найкраще знаєш, що з мене вже нічого не буде. Коли бажаєш мені добра, то благай Господа, щоб вкоротив мої муки. Навіщо вже я кому придалася? Турбота про тебе та мої діти дуже мене мучить. На кого я лишу мої діточки, хто їх заходити буде, хто їх у люди виведе? Ще поки жива Гарпина, то вона заступить їм мене. Та вона ні вічна, а що буде опісля?

А другим разом говорила:

— Тобі Богдан! прийдеться доконче вжени-
тися, та яка ця друга мама буде для моїх діток?
Коби хоч добра була!

— Не говори такого, дружино моя дорога та
вірна, — казав Богдан, здержуючи сльози, що йому
до очей напливали, — ти ще подужаєш і ми ще по-
живем щасливо.

Але він сам своїм словам не вірив і жаль стис-
кав його за глотку, що й слова промовити не міг.
А коли не міг сам себе опанувати, виходив прожо-
гом з хати. Заходив у свою кімнату й плакав аж ду-
шився від сліз, щоб люди не почули, бо козакові
не годиться плакати.

А цій розмові подругів прислухувалася крізь
відхилені двері татарська бранка, з далекого поль-
ського краю, проти своєї волі сюди привезена. І як
тільки вийшов Богдан, вона припала до постелі не-
дужої й стала її цілувати по руках.

— Як жеж мені вас, моя пані, дуже жаль. Ко-
ли б я могла хоч частину моого здоровля передати
вам. Я б радо поклалася на ваше місце в постелю,
щоб вас тільки здорововою бачити. Бо навіщо ж я
кому потрібна? — Вона гіренько заплакала. — Мої
рідні певнě вже й забули про мене та панаходу за
мою душу відправили. Померла б я, те не було б

кому й заплакати за мною. А вам, пані, треба ще довго жити, поки діточок у люди не виведете...

— Моя дитино люба, моя розrado дорога, хай Господь тебе благословить за це. Та ти гнівиш Бога, бо ніхто не може перебирати від другого терпінь, що Господь йому зсилає. Кожний мусить терпіти тільки за себе самого.

Хмельницька простягнула свої, висохлі мов білинки руки, обняла дівчину, пригорнула до висохлої груди й широ її поцілуvala.

— Ох, мої біdnі діточки! Приведи мені їх, щоб я ще надивилася на них, заки замкну очі на віki...

Ганя метнулася й привела тільки двоє наймолодших. Старших хлопців не було вдома. Вони між козацтвом, їх тягне до коней, звичайно козацькі діти. Обличчя недужої на хвилину прояснилося та знову покрилося хмарою смутку. Знову станули їй сльози в очах. Власними силами не могла піднятися, щоб пригорнути діточок. Помогла їй в тому Ганя. Недужа обнімала їх та ціluvala.

— Цого ти мама плацес? — щебетала мала Ганя. — Ми так гарно гралися. Пан полковник привіз Юрасеві такого галного коника, мов зивого. А коли ти мамо вийдес до городу? — Кожне слово дитини мов ножем краяло материне серце.

— А ти, Юрасю, — каже до хлопчика, — не скажеш мені нічого?

Хлопчик держав палець у роті, дивився тупо на матір і не промовив ні слова.

Хмельницька похитала головою.

— Ти Юрасю найбільша моя турбота. Не вийде з тебе козак на славу України...

— Чому ж би ні, — відозвалася Ганна-панночка

Він потакнув головою та не промовив ні слова.

— З нього вийде славний козак! Правда Юрасю?

— Гірка твоя доля буде — бідкалася недужа.

Мала Ганя все щось щебетала. Юрась мовчав

і тільки пальчик смоктав. Недужа гляділа на них крізь сльози. Врешті знемоглася й впала на подушки з заплющеними очами. Ганя вивела дітей із світлиці.

На це нэдайшов Богдан. Стрінув їх у сінях. Ганя була заплакана.

— А що недужа?

— Тепер мабуть заснули, а я забрала діти, щоби був спокій. Для недужого сон велике добро.

Богдан дивився у слід за нею. Вона була гарна русянка, струнка й чепурна. Йдуши, плила моя рибка, наче землі не доторкала.

— Піznати, що полька, — подумав собі Хмельницький, — панські манери в неї, й хоч на чужому сміттю, почуває себе панею.

Ганна Хмельницька догоряла. Богдан був безрадний. Мусів уживати цілої сили волі, щоб не затроювати біdnій дружині останніх хвилин життя. Показував із себе веселого, повного надії, хоч серце кривавилось із жалю за вірною дружиною. Та вона відчувала стан його душі.

— Богдане, друже мій, не годиться самого себе обдурювати. Я сама найкраще знаю, який мій стан здоровля, й ти це знаєш, тільки силкуєшся не показати цього по собі. Мої дні почислені. Мені діток найбільше жаль. Бо ти ще молодий, одружишся незабаром, а згодом й забудеш свою Ганну... Так, так, живий живе гадає, дарма... Коли б тільки дісталася б тобі годяща жінка, над пасинками дрібними не знущалася...

Богдан не втерпів. Припав головою до грудей вміраючої й гірко заридав. Ганна гладила вимарнілою рукою його голову, потішала й заспокоювала, як могла.

— Головою стіни не пробєш, мій любий, плачом долі не випросиш, хіба, що серцю полегчає від сердечного плачу... Так мусить бути, бо така вже

людська доля. Може ти ще коли мені завидувати будеш, що я вже під муравою... О, моя душа віщує, що жде тебе не легке життя. Маєш лютих ворогів, що на твою голову дивають й загибіль тобі готують... Я гадала б, щоб ти з цею Ганною одружився. Вона до мене й до моїх дітей така добра, а при тому роботяща й розумна. Тобі добре з нею буде... Так мені здається... Не знаю тільки, чому наша няня так тій не любила й все якогось лиха від неї жде. Гадаю, що це без причини... От старим людям не одне вважається... Хіба тому, що вона полька. Та це нічого... Ганя мені говорила, що з нашим козацьким життям ізжилася, й хоче до нашої віри пристати... До церкви вже ходить. З неї буде краща козачка, як нє з одної, що козачкою вродилася.

Богданові здавалося досі, що з смертю Ганни стане перед ним тверда стіна, кінець усьому, темрява, що до самої його смерті вкриватиме його душу з болілу. Коли б не малі діти, то й йому жити нє треба...

Аж ось, вміраюча дружина вибила в цій стіні отвір... Відсунула занавісу з перед його очей й показала йому новий світ. Ще довго можна буде в ньому жити...

Ганя гарна дівчина, проворна та до діток прыхильна... Вміраючі люди бачуть далі, як здорові, бо душа виходячи з тіла має над ним перевагу... Може справді Господь післав йому цю дівчину для країшої долі...

Та враз налякався цієї думки. Та ж його дружина ще живе. Та ж це великий гріх супроти вірності дружини, що з нею стільки літ щасливо прожив...

— Господи, прости гріха — бився в груди. — Відверни від мене, Боже, ці грішні думки... Не спокушай, мене, діяволе, не піддавай мені такої погані. Боже! Чи й цій біdnій, терплячій Ганні, що вже н

тому світі, свої гріхи спокутувала, теж нечистий цю спокусливу думку підшепнув?

Поглянув на ікону святої Покрови, перехрестився та став шептати молитви...

Кинувся до праці, то в сотенній канцелярії то вному хазяйстві, та всюди ця остання розмова з дружиною непокоїла його. Нераз думав: нечистий — хитра штука. Вміє поволеньки добиратися до людської душі. Добре він вивчив латинську пословицю:

Гутта кават ляпідем, нон ві, сед сепе каденко.*)

Смерть не дала вже довго на себе ждати. Ганна вмірала при памяті до останньої хвилини, благословила діточок, прощалася з усіми, а Богданові, що похилився над нею шепнула до уха:

— Не забувай, що я тобі говорила.

Померла з усмішкою на устах. Може тому, що її мука скінчилася, а може тому, що побачила щось неземського, божого, може душа виходячи з тіла оставила на ньому слід свого вдоволення й щастя...

На похорони зїхалася вся родина Хмельницьких і Сомків. Приїхав і брат покійниці прилуцький полковник. Давненько він уже в Хмельницьких не був і досі не бачив татарської бранки. Ця русява, струнка дівчина піклувалася тепер всім, серед похоронної метушні давала всьому лад.

Був на похоронах і полковник Кричевський. Він дуже шанував покійницю за її великий розум, бачив нераз татарську бранку, та ніколи йому й на думку не могло прийти, щоб ця гарна дівчина мала колись заняти місце Ганни Сомківної... Тепер вдалило його, що вона поводиться мов господиня дому, а Богдан відноситься до неї не як до слуги, визволеної бранки, а як до господині... і враз мельк-

*) Крапля вижлоблює камінь, не силою, тільки тим, що часто катася.

нуло в голові, що тут щось не те... Тé самé думав і Сомко.

Сомко став розпитувати Богдана.

— Це певне не нашого гнізда птиця?

Богдан став розказувати про все, розводитися над цим, яка вона була щира для покійної дружини в часі її недуги, як дба́ла про діти... Вона полька, але до нашої церкви ходить і по нашему молитви навчилася. Тепер хоче на православну віру перейти...

Досвідний Сомко пізнав, які в його шурина почування супроти цеї польки. Він перебив йому:

— А полькою все остане... Слухай, Богдане, чи не задумуєш ти одружитися з нею?

— Про це, брате, не пора над свіжою могилою дружини розводитися...

Сомко махнув рукою. Від нього тепер нічого не довідаєшся. Краще поговорити з старою нянею.

— Скажіть мені няню, що вона на ділі з цею полькою?

— А що ж би... це погана, нсвірна, зрадлива птиця... Ви тільки подумайте пане полковнику: скільки разів вона могла сказати Богданові одне слівце, щоб її відослав у Польщу, в свій рідний край, а він певно був би їй цього не відмовив. Та вона начебініякої рідні не мала, хоч по всьому пізнати, що вона з якогось панського роду. А чому? Бачила, що сотничисі немає виходу, то чому б вона не мала стати сотничихою. Я вже не від нині бачу, як вона на Богдана очі звертає. А вона це вміє... Коли б ви бачили, як вона своїм лизунством опугувала покійницю. Уесь світ бачив, як я покійницю любила, не менше як самого Богдана, а вона більш вірила цій приблуді, як мені й більше до неї зверталася у всьому, як до мене. Так, пане полковнику, побудь тут ще яких три дні та вразуми Богдана, щоб спамятався, а то візьме собі біду на голову, я це прочуваю...

Вона нам колись величого лиха неборить, будеш бачити... Богданові треба козацької дитини, а на пінгльованої панночки, що їй козацький кожух смердить. Він тебе скоріше послухає, як мене, бо я не змію так говорити. Хоч моя рада добра та мова проста.

Не по нутру було Сомкові те, що почув.

— Пропаде козак до решти. І так дорікають йому, що надто під панську дудку танцює, що з цим Кричевським покумався, а що ж щойно тоді буде, як візьме цю польку за жінку? Відчурається козацтва й стане панським підніжком, як стільки інших козацьких старшин. Пропаде для козацтва. А школа б його було, бо мудра голова й може колись стане потрібний для козацтва. — Такі думки не сходили Сомкові з голови. Остане ще кілька днів у Суботові, щоб уса успокоїлося і він міг з Богданом на розум побалакати.

— Коли ж, Богдане, на весілля запросиш? — спітав нечайно. — А може й ні, бо куди ж нашому братові козакові на панське весілля пхатися...

— Не рани моєго серця, брате, яке тобі весілля ввижається?

— Яке? А от таке, що й воробці про нього на дахах цвіріньяють. Що ти на цю польку око звернув, то й дурень пізнав би... Богдане, не роби дурниць. Памятай на нашу пословицю: „рівняйся кінь з конем, а віл з волом”. Вона тобі не пара, вона ніколи не приляже душою до простого, козацького народу, не зживеться з нами, бо вона панська дитина. Їй від найменших років говорили заєдно про нас, як про чортів рогатих та дикунів. А як вона тепер показує до нас зичливість і навіть на православну віру переходити хоче, то вір мені, що це нещиро. Це ж незла річ стати сотничкою на Суботові...

— Знай, брате, що покійна Ганна перша мені та-ку думку піддала...

— Себто, яку?

— Щоб я з Ганною одружився.

— Недужі люди, до цього терплячі, не одне таке видумаюти, що ні пришити, ні прилатати... Тобі, Богдане, про козацьку славу дбати б... і так уже між козаками перешіпують, що ти з панами руку держиш. Ей, Богдане, коли б це мала бути правда, то хоч люблю тебе, знати тебе не скочу... Навіщо ти з тим Кричевським покумвся?

— З Кричевським? А знаєш ти, хто він?

— Поляк.

— Ні, руський шляхтич. Він сам уже переконався, що й його рід руський, і до нього треба вернутися. Прийде час, і ти сам це пізнаєш. А покищо поспітай козаків, що про нього говорять. Рідний батько краще з ними не поступав би, як він.

— Може й твоя правда. Та я вертаюся до цієї другої Ганни, що має заступити місце цеї першої, що ми її щойно поховали. Відки ти знаєш, що вона Ганна, а не яка Ядвіга? Може навмисне так себе назвала, щоб тобі приподобатися?

— Алё ж ти, брте, вмієш підозрівати й вигадувати!

— Життя мене цього навчило... Моя думка така щоб ти якнайскорше випитав її відки вона і відіслав її в свяси.

— Я питав її про те вже давніше, та нічого не довідався...

— Бо вона мудра. Навіщо їй їхати кудись, коли вона тут панею може бути й закоханого козака водити за чуба куди хоче. Богдане, Богдане, будь козаком, а не якоюсь бабою, не дайся опутати, а то пропадеш і ти, і твоя козацька слава.

— Тебе певно стара няня так насторожила на цю дівчину...

— Няня мудра та щира жінка, вона знає, що говорити і думас так само, як і я.

Другої днини Сомко відіхав і взяв із собою небожів. Остав тільки Остап, що вже починає помагати батькові в господарстві, й не хотів їхати.

За короткий час заволоділа панна Анна всім Суботовом і самим Богданом. Вона це вміла. Для Богдана була особливо дбайлива, думки його відгадувала, годила в усьому. А вже як поглянула на нього палкими оченятами, мняк як пригрітий віск. А вона вміла зручними пальчиками угнітати цей віск, як її цього було треба. Врешті досягнула свого: вони стали по слові. Тільки вінчання ще відкладали.

Одного разу промовила:

— Богданчику, мій соколе сизий, я так хотіла б поїхати в Чигирин, мені тут дуже скучно. Стара няня мене не злюбила, хоч я годжу її, як боляці...

— Чому ж би ні, моя голубко, можемо й зараз завтра їхати... — А сам думав: — Не любить її стара Горпина й нічого з нею не порадиш. Найкраще куплю який дімок у Чигирині та й завезу туди Горпину, хай собі хазяйнус. Не будуть себе бачити, то скоріш стара помириться, заскучає за селом і вернеться додому іншою людиною.

З такою думкою поїхали Богдан з Ганею в Чигирин. Ходили по городі, Богдан показував їй все варте уваги. Вона ж виявляла велику цікавість для всього, що бачила. Вдягнена була й говорила по українському. Не дивно, що звернула на себе увагу чигиринців. Звернули на неї око і старостинські канцеляристи, і сам підстароста Чаплінський.

— Ото хам козацький, яку собі кралю вишивав та ще й до цього польку... Підожди ще, небоже, не для пса ковбаса. Захоплю Суботів, то й вона мені дістанеться.

Богдан мав чимало знайомостей у польському товаристві й не важко було йому завести туди

й Ганну. Подобалась всім за красу, веселість і пропорційність, а коли стала оповідати про свої пригоди, про своє сирітство, та ще й скропила його гарячими слівами, підбила серця всіх... Всі запрошували її на випередки до себе.

Вертала цього дня веселенька й рада. Богданіві дякувала за цю приємність гарячими цілунками. Богдан розмяк. У цій хвилині був би Ганні не відмовив нічого. І плян свій змінив: купить домик у Чигирині, та не для Горпини, тільки для Ганни, щоб мала де заїхати, як забажає побути в городі.

І на цьому стало. Богдан купив домик з огорожем на передмісті Чигирину. Ганна приїздила сюди дуже часто та ходила в гості по всіх знайомих. Вони жалували її дуже, що вона... опинилася в руках такого простого козака. Видавали в її честь балі та забави. Польські шляхтичі кружляли біля неї роєм, а вже найбільше Чаплінський. Він був вдівцем, немолодим щоправда, бо мав дочку за Коморовським, та ще повним сили й бадьюорим. Вмів з дамами поводитися гладенько й вмів їм подобатися. Він найбільш з усіх робив Ганні гонори, й вона не була від цього... Нагадувалися їй давні часи, десь там далеко в Польщі, серед інших обставин і середовища... Це не те, що там на хуторі. Та хай вона тільки стане сотничихою... Вона певно інакше заживе...

Вона не соромилася виводити свої жалі перед Чаплінським.

— Я вас, панночко, розумію, — говорив він із співчуттям, — що вам важко жити перед цього простацького, хамського оточення, та не треба вамтратити надії на визволення. Скажіть мені тільки, в котрій стороні Польщі шукати вашого роду, а пан староста на моє прохання певно подбає, щоб вас визволити з рук хама. Ще в нашій Польщі не є так зле, щоб можна було шизматикові вязнити дівчину-католичку...

Панночка пізнала, що переговорилася. Коли б так справді староста забажав її освободити, то всі її пляні й надії поплили б з росою. Вона стала звертати.

— Не говоріть так, вашмосць, про Хмельницького, бо він мій добродій і опікун. Коли б не він, то я певно була б томилася в якомусь турецькому гаремі... Він для мене зробить, чого тільки душа забажає.

У старому серці Чааплинського пробудилася заздрість. Він аж скрив із досади.

— Бачу, що ви готові за нього й заміж вийти. Ну, що ж, він хлоп здоровий, як тур і може подобатися тим, що в таких постатях любуються. Віншу...

— Помиляєтесь, вашмосць, я не з тих, що затурами пропадають. Та подумайте, чи могла б я відмовити йому, коли б він хотів зо мною повінчатися?

— Пробі, панночко! Чи ви вже до цього ступня схлопіли, що, забиваючи на ваш герб родовий, не вагувалися б стати малжонкою простого козакахама?

Чаплінський такий був заполений гарною дівчиною, що й не помітив, як вона виминає відповіді на запит, де й який її рід. Став вговорювати далі:

— Панночко! Не забувайте ні на хвилину, що в мені найдете свого вірного оборонця. На разі, не давайте ніякої відповіди, зволікайте, як можете, бо ваше визволення з рук цього смока може близче, як ви собі уявляєте.

Панночка у своїй мудрій головці міркувала:

— Хто його зна, що краще? Хмельницький теж шляхтич, та в нього немає таких панських манер, такого уложення, як в Чаплінського. Хмельницький вище сотника не полізе; а й з цього можуть його скинути. А польський шляхтич Чаплінський, маючи за собою такого протектора, як староста Конець

польський, може зайти високо... А до цього він католик. Не треба зміняти віри та на цих патлатих попів дивитися. Коли б тільки Чаплінський не здурав... Та на це Бог дав розумець і вроджений сприт.

Горпина була непримирена. Скільки разів Богдан приїхав до Суботова, мусів вислухати від неї докорів.

— Богданку, дитинко моя, отямся, що ти робиш! Памятай про своїх діток нещасних. Ця мантійка тебе опутала, запаморочила твій розум. Згадаєш колись моє слово, що вона стане причиною великого лиха, що впаде на нас усіх. Зрадить вона тебе колись, зрадить. Скажи, чого їй все так в Чигирин спішно? Бо там найшла своїх земляків. Вони разом із нею насміхаються з тебе, поки тебе не пошиють в дурні. Добре то говорив твій друг Сомко: рівняйся кінь з конем, а віл з волом. Не для тебе вона пара...

— Чому ви, няню, такі лихі на неї? Чи вона вас коли чим зневажила, зробила що злого?

— Нічого вона злого мені не зробила, вона біля мене мов кіточка ласиться, боки обтирає, та я їй не вірю і ніколи нє повірю, бо моя душа в ній чортата чує.

І, наче лякаючись дальшої розмови, стара відходила, хитаючи сивою головою.

Богдан не здав, що діяти. З одної сторони, начеб хотівав слова остороги старої няні, з другої сторони влюблене серце старшої людини домагалося, нє зважати на ніякі остероги, і йти раз обраною дорогою.

Врешті подумав: одружуся, то й всі сплетні устануть, і люди перестануть у несвоє встравати, й Горпина перестане воркотіти, як уже буде по всьому.

Умовився з місцевим попом. Одного дня пішли обидвое до церкви і поминаючи всі звичаї, повінчалися.

Ганна допняла свого: стала багатою сотничихою, у багатому хуторі Хмельницького, жінкою опянілого любовю Богдана...

XIV.

А тимчасом підстароста Чаплінський не засипляв справи. Віддавна гострив зуби на Суботів, а тепер прибула нова спокуса: оця русява, струнка Ганя, не сходила йому з думки. Влюбився в неї до безтями...

День і ніч передумував над способами, якби то одне й друге здобути, розуміється найлегше. Першого не здобуде проти волі старости, бо наражуватися на його гнів небезпечно. Став годити старості, мов болячці, у всіх його забаганках, навіть сам піддавав йому дещо, щоб його собі зєднати. Терпеливо вичікував пригожої хвилини. Врешті одного дня, коли розпещене панятко, було дуже вдоволене його прислугою, промовив:

— Вже стільки літ служу вірно мов цей пес вашій милості, і, правду кажучи, нічого не дослужився...

— Чого ж ти, Чаплісю, хотів би дослужитися, може мав би охоту стати старостою на моє місце?

— Ваша милосте, глузуете з вірного слуги. Я не в тім сенсі говорю про заслуженнину. Мені сама ласка вашої милости є найбільшою нагородою. Завдяки їй, маю все, чого мені тільки треба. Мене тільки болить ця нерівномірність у розділюванні ласк: одному багато, а другому менше в порівнанні до його заслуг.

— Не розумію тебе, чого хочеш?

— Річ проста і я вірю, що як зверну увагу вашої милости на це, то певно буде інакше.

— Ще не розумію...

— Маю на думці сотника нашого полку, Хмельницького. Невірний він, зрадливий, вовком дишє, а лисом все розуміє, є ворогом всього, що польське й шляхоцьке...

— Які маєш на це докази?

— Хіба ж отець вашої милости, блаженної памяті гетьман, не казав його вязнити за зухвальство проти такого достойника Річипосполитої? Відразу показав роги, який він приятель. Але це йому не перепиняє багатіти на Суботові, а я худопахолок...

— Вибий собі з голови цей Суботів. Я не можу ламати волі моего блаженної памяті родича й відбирати в Хмельницького те, що було дане його батькові.

— Може його батько собі на це заслужив, але наш сотник зовсім ні... Він не тільки собі не заслужив, але навіть не має до Суботова ніякого права.

Староста глянув на нього.

— Бо ніде в актах гродських право надання Суботова не записане. Суботів все ще належить до староства чигиринського. Покійний сотник Михайло Хмельницький обманув його милость покійного гетьмана, бо він не був шляхтичем і йому по польському праву не прислугувало надання. Кому надається, цей має право приймати осадчих, підданіх, а це тільки шляхтичеві можна. Сотник таким не є. Надто наш пан сотник з татарами спілку заводить. Покійний гетьман нераз жалував, що не казав цьому панові голови з пліч зняти.

— Докажи мені, що він з ордою заводиться, а я зроблю з ним короткий процес. А щодо Суботова, то я вже раз сказав, що слова моего родича ламати не буду...

— Зробім, ваша милостє, таке: я без відома

вашої милости по нашому звичаю зайду на Суботів, а він хай собі потім відбирає судом...

— Хмельницький вложив же ж багато в Суботів, побудував будинки, млини, повисушував болота...

— Він вже це все давно відбив собі з баришем і кривди йому не буде.

Чаплінський нахилився до вуха панича й став йому щось шептати. Обличчя пана старости стало розпогоджуватися. Усміхнувся любенько і став хитати головою на знак згоди.

— Про мене, роби як хочеш, я нічого не знаю. Тільки вважай, Хмельницький не простий козак, щоб ти при цьому не попік пальців.

— Це вже моє діло... Я тільки не хотів нічого робити проти волі вашої милості, мого добродія і пана.

— Ну, добре, я нічого про це не знаю.

Чигиринський полк вийшов на переправу, кудою мала йти орда. Цим разом вістка була правдива. Полк мав чимало праці й мусів довше забаритися. З полком пішов і Богдан. У Суботові остала тільки Горпина з домашньою челяддю, бо козаки пішли з своїм сотником. З Горпиною остав теж його найстарший син Остап.

Цю хвилину використав Коморовський зять Чаплінського. Зібрав замовлених гільтайїв і пішов на Суботів у біліський день.

В Суботові ніхто не прочував лиха. Челядь робила свою роботу. Горпина поралася в городі. Остапко їздив на своєму конику, що дістав від батька в дарунку. Анна вишивала в світлиці та приспівувала пісоньку, що навчилася від хуторянок дівчат.

Біля самого полудня увігналася у ворота узброєна юрба на конях, з великим криком і галайканням, та стала всіх стрічних бити нагаями

й розганяти. Попереду їхав Коморовський. Він викрикував найбільше й лаяв Хмельницького на весь рот. Врешті зсів із коня й пішов у світлицю. Тут стрінула його Анна. Вона ніраз не збентежилася, начеб вижидала цього.

— В імені пана підстарости Чаплінського забираю в посідання і володіння неправно захоплену Хмельницьким посолість, що належить до чигиринського староства зо всім, що на ній находититься...

— Мене це не доторкає, — промовила Анна байдуже, — я тут ні при чому.

— Збірайся, панночко, пойдеш з нами в Чигирин, такий вийшов приказ від пана підстарости.

Анна без спротиву стала складати в скриню все те, що колинебудь дісталася від Богдана.

А тимчасом наїздники бушували по всім усюдах і тягнули, що під руки попало. Виважували двері від комор і засіків, забрали все й вантажили на вози. Забрали все: одежду, постелю, посудину, зброю. Забрали верхові коні, що стояли в стайнях, пригнали з левади череду, табун коней, отару овець та присилували чабанів гнати те все в Чигирин. Різали кури, гуси, качки, розложили серед двору вогонь та стали те все варити й печи. Добралися до льоху, викотили бочки з медом і горілкою і пили, а решту набірали на вози.

Так само грабили й осадчих у селі.

На крик вибігла стара Горпина з огороду й тільки руки заломила:

— Господі! — кричала. — А це що таке? Чи це орда напала? Що ви бузовіри, розбишаки робите? лиходії, злодюги...

Якийсь розбишака не дав їй далі кричати: вдаврив прикладом мушкета в груди, й стара впала на землю без памяті.

В цій хвилині надіхав на своїм конику чотирнадцятилітній Остап Хмельниченко. Побачивши та-

ке, ввесь скипів. Заграла в ньому козацька кров. Влетів прожогом у ворота і першого стрічного гільтая кропнув прутом по обличчі. На ґанку стояв Коморовський.

— Як смієш, розбишако, грабувати добро моє татуся? Як татусь поверне з походу, то шкуру з тебе здерти прикаже. Геть відсіля!

Коморовський аж зубами заскреготовав із люті.

— Ну-те, хлопці, дайте цьому хамському щенюкові доброго прочухана, щоб знов, як шляхтича зневажати.

Хлопчина й не стямився, як якийсь драбуга зловив його за вязи й стягнув із коня. Хлопець пручався що сили, дряпав і кусав, та не вдіяв нічого. Його поклали на землю, придавили колінами й стали немилосерно бити. Хлопець втратив пам'ять та Коморовський казав його облити водою і далі бити.

— Не жалійте вовченяти, бо як виросте, то нас усіх поїсть..

Хлопець обомлів знову та вже й від води не очуняє.

— Буде з нього!

В цей час сиділа Анна на возі, біля своєї скрині. Дивилася на те все байдуже, без співчуття, начеб не людину били, не сина її чоловіка, а мертву колоду.

Відіхали врешті вози, відіхав і Коморовський, оставляючи на хуторі економа й кількох гайдуків, бо польське право наказувало не покидати здобутого посідання.

На хуторі все заспокоїлося.

Горпина прочуняла, ще поки вони відіхали. Бачила Анну, що вдоволена сиділа на возі, бачила, як били Остапка. Та була така ослаблена, що ні підвістися із землі, ні слова промовити не була в силі. Все те видавалося її страшним сном. Врешті підвелася на силу й попленталася до Хмельниченка.

— Пробіл води давайтє! — крикнула мов божевільна. Та не було кому її послухати, всі порозбігались та поховались, де хто міг.

Горпина з розкудовченим волоссям, без очіпка, ломила руки над мертвим тілом дитини.

Нарешті зявилася заплакана молодиця із водою. Та не було вже кого тверезити. Дитина не жила... Всеньке тіло одна велика, кривава рана. Надбігла ще одна дівчина.

— Біжи, Насте, за пасічником, — промовила молодиця, бо Горпина не при памяті. Вона тільки голосила божевільним голосом, що слова не можна було зрозуміти.

Пасічник не приходив. Врешті надійшла Настя та й сказала, що він лежить у пасіці з розбитою головою. Молодиця з Настею взяли мертву дитину на руки й занесли до хати, де було приміщення чабанів. До світлиці не важилися. Там сидів економ Коморовського.

Тільки між осадчими крики не вгавали. Там далі грабили. Жінки голосили, скот ревів, собаки вили. Шляхоцький заязд не обходився без грабунку, пожару й каліцтв підданих огорблених. Не різнився нічим від набігу орди.

Вернув Хмельницький з походу. В Чигирині довідався про заїзд. Миттю погнав у Суботів. Застав руїну. У пасіці те ж саме. У слід за ним вийшов економ Чаплінського.

— Нічого тут тобі, пане сотнику, робити, це все засів Чаплінський, бо Суботів то старостинська власність...

Хмельницький скипів з досади...

— Де ж моя жінка, дитина, де Горпина діватається? — спітив схвильований.

Економ боявся сказати правду. Відповів вимінаюче:

— Горпіна примістилася десь при осадчих.

Богдан подався туди. Й тут руїна. Попалені хати. Нещасні люди містилися в будах, збитих наборзі з недогарків, а то й у землянках. Довідавшись, що приїхав сотник, повилазили із своїх схованок обдерти, голодні, залякані. Вітали його плачем і голосінням.

— Не було тебе, батьку, не було кому нас захищати. — Говорили начеб з докором.

— Що ж я цьому винний, мої любі. Не на велілля я іздив, у похід ходив. Тепер я такий самий, як і ви скиталець бездомний... Та я свого й вашого права доходити буду, хоч прийшлось би мені сходити ноги по коліна. Скажіть мені, де тут моя стара няня між вами?

За хвилину привели стару няню. Вели її під руки, бо сама не здужала ходити. За цих кілька днів постаріла на десять років. Побачила Богдана й важко заридала.

— От, Богданку, в якому гаразді ми стрічаємося.

— Де Остап? де Анна?

— Остапко під муравою. Посіпаки Чаплінського засікли його на смерть нагаями, бо впоминався за твоїм добром.

Богдан почув, як уся кров йому в серці перевивається. Бідне серце сливе не разтріслося. Поперед очі почали миготіти іскорки всуміж із чорними цятками. Вживаває останніх сил волі, щоб з коня не впасти.

— А твоя паня Ганна за Чаплінським повіялась. Така рада була, як їй казали на віз сіdatи... Забрала з собою велику скриню з цим добром, що ти її подавав і що сама собі докрала. В цей мент, як злодюги катували твою дитину, сиділа на возі й хоч би одним словом відозвалася. Собаку так били б, то в доброго чоловіка якесь людяність у серці відоз.

валася б, не то що дитину свого чоловіка... Ой, Богданку, Богданку! Через неї все те нещастя на нас впало. Я остерігала тебе, та ти мене не слухав...

— Чому ж через неї? Це ж накоїв Чаплінський, бо йому захотілося Суботова...

— Говориш, як дитина. Вони вже перед тим знююхалися з собою, ще як ти її в Чигирин на панські бенкети посылав. — Горпина говорила з докором і жалем.

— Гостро ви її осуджуєте, — каже Богдан.

— Богданку, Богданку! Я правду говорю. Незабаром ти сам про це переконаєшся. В цьому й лихо, що ти мені вірити не хочеш, так тобі любов очі заблахманила...

— Сюди приїде по вас фіра, няню, треба нам покищо Суботів покинути. Тепер переберемося в Чигирин, щастя, що там свій домик є.

— Поки Чаплінський і цього в тебе нэ забере. Він мусить для своєї кралі придбати ще й віно з твого добра...

Хмельницький не міг уже слухати цього, що говорила няня. Повернув коня і відіхав у Чигирин. Слова старої пекли його розпеченим залізом. Сумління говорило йому, що Горпина каже правду. А тут любов до русявої, з карими очима, Анни, приглушувала голос сумління.

В душі Богдана велася завзята боротьба. Втратив усе, що придбав важкою працею продовж стільки літ. Втратив кохану дитину, що на неї стільки надій покладав, втратив дружину... Дружину? Няня говорила правду та йому тяжко в цю правду повірити. Треба б було перевести над своїм серцем болючу операцію, треба вирвати з корінем любов, що так глибоко вросла в серце... Що ж там тепер остане? Пуста, бездонна порожнечка...

Та ні, цьому годі повірити. Анна стільки разів виявляла, стільки разів присягала щиру любов...

Це ж неможливо, щоб вона його так ізрадила... А чому ж поїхала з його найтяжчим ворогом? Чому ж не заступилася за його дитину. Вона ж присягала бути їй матірю. Та ні, її присилували, може й смертю грозили. Вона сердешна не зробила цього доброхіть. Вона певне тепер свою долю проглинає й мучиться в кигтях цього нелюда. Та він її вирятує, вирве її з пекла й люто над ворогами пімститься.

Вернувшись в Чигирин послав воза за Горпиною в сам пішов до старости Конецпольського.

Пан староста знов, у якому ділі приходить сотник, і не спішився його приняти. А Богданові земля під ногами горіла, так було йому пильно. Коли б тепер Чаплінський попав йому під руку, то певно не живти б йому. Нарешті покликали його перед пана старосту.

Був це молоденький, випещений паничник у французькому одязі. Така мода стала в цей час закрадатися до польських панів.

— З чим вашмосць приходиш?

— Мені зроблено нечувану кривду, — говорив схвильований Хмельницький, — розбишацький наїзд на мое добро, дароване ще мойому батькові його милостю паном гетьманом коронним, родичем вашої милости. Зрабували мені все, спалили село, вбили мені дитину й силою забрали дружину. Благаю справедливості на злочинців.

— Маєткова справа, то приватна справа, — цідив слово за словом пан староста. — Як за вашмостею є докази документальні, то правуйся. Щодо синка, то він образливо поводився супроти старшої людини, шляхтича, а що до дружини, то це справа кавалерська... Я тільки знаю, що вона повінчана з Чаплінським...

— Вона була повінчана зі мною.

— Хоч би й так, то шлюб вашмосці був неваж-

ний. Ти православний, а вона католичка, і шлюб відбувався в церкві... Я до цеї справи не можу мішатися. Правуйся сам, може виграєш...

„Може виграєш”. Богдан чіпився цього слова, мов потапаючий стеблинки.

— Може й виграю. Я мушу виграти, бо за мною право й справедливість, за мною заслуги для Річипосполитої... Я виграю. Але перед цим визову Чаплінського на лицарський двобій! — Так думав Хмельницький, виходячи від старости.

Богдан зайшов до свого приятеля Кричевського. Бажалося йому побалакати з кимось щиро, по дружньому, з кимось, що не поглузує, а може й добру раду подасть.

— Я вже все знаю, мій бідний Богдане, — привітає його Кричевський.

— Я був у старости...

— Шкода було твого ходу, з чим прийшов з цим і відійшов, правда?

— Казав правуватися, може й виграю.

— Шкода твого труду, з Чаплінським справи не виграєш..

Хмельницький став гарячитися.

— Я його на двобій визову, живий з моїх рук він не вийде.

— Й цього тобі не раджу, бо попадеш у засідку й осиротиш діти.

— А бідна Анна...

— Її найменша тобі жаліти. До шлюбу з Чаплінським ішла весела, як птичка. Не видко було сілування...

— Що ж ти мені радиш, друже? Чи ж можна на таку кривду й зневагу махнути рукою?

— Ні, не можна. Та памятай, Богдане, що не тільки тобі зробили таку кривду. Памятай, що в тебе отчизна! Розумієш? Більше тобі не скажу...

Кінець.

